

Aneta Baranowska

Żydzi wrocławscy i ich zagłada
1939–1945

Recenzenci

prof. dr hab. Zofia Waszkiewicz
dr hab. Wincenty Kołodziej

Redaktor

Aneta Dąbrowska
Monika Pest

Redaktor techniczny

Krystyna Samsel

Korekta

Emilia Adamiszyn

Projekt okładki

Jacek Pietruski

Publikacja dofinansowana przez Ministra Nauki i Informatyzacji

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe GRADO
Toruń 2005

ISBN 83-89588-31-5

Wydawnictwo prowadzi sprzedaż wysyłkową:
tel./fax 056 648 50 70, e-mail: marketing@marszalek.com.pl

Wydawnictwo Naukowe GRADO

ul. Lubicka 44, 87-100 Toruń, tel. 056 660 81 60

www.marszalek.com.pl, e-mail: info@marszalek.com.pl

Drukarnia nr 2, ul. Warszawska 52, 87-148 Łysomice, tel. 056 659 98 96

Fot. 1. Obelisk upamiętniający ofiary wrocławskiego getta
przed Zespołem Szkół Budowlanych we Wrocławku
(fot. A. Baranowska, maj 2003)

Dwujęzyczny napis umieszczony na pomniku brzmi:
*Na tym terenie Hitlerowcy stworzyli getto, z którego w 1942 roku
deportowali obywateli polskich narodowości żydowskiej do obozów
zagłady.*

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
ROZDZIAŁ I	
Sytuacja mniejszości żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939	11
1. Liczba i rozmieszczenie ludności żydowskiej	11
a) na obszarze II Rzeczypospolitej	11
b) na terenie miasta Włocławka	14
2. Położenie prawne narodowości żydowskiej	
w II Rzeczypospolitej	17
a) status prawny	17
b) przepisy o organizacji gmin żydowskich	22
3. Gmina wyznaniowa we Włocławku	26
4. Struktura społeczno-zawodowa ludności żydowskiej	
w II Rzeczypospolitej	29
5. Struktura społeczno-zawodowa ludności żydowskiej	
we Włocławku	32
6. Życie polityczne Żydów	40
7. Antysemityzm	49
ROZDZIAŁ II	
Włocławek w granicach Kraju Warty	58
1. Faza przygotowań do masowych zbrodni na Żydach	
w Kraju Warty	58
a) okres Zarządu Wojskowego	58
b) okres Zarządu Cywilnego	62
2. Włocławek w pierwszych miesiącach okupacji	67

ROZDZIAŁ III

Getto we Włocławku	79
1. Utworzenie i organizacja	79
2. Judenrat (Ältestenrat)	83
3. Policja żydowska	85
4. Przymus pracy	87
6. Działalność kulturalna i polityczna młodzieży żydowskiej w getcie	89
7. Przestępstwa gospodarcze	91
8. Opieka zdrowotna i śmiertelność	92
9. Deportowanie Żydów z Włocławka do getta w Łodzi	96
10. Likwidacja włocławskiego getta	99
11. Spór o mienie po Żydach włocławskich	102
12. Obóz zagłady w Chełmnie nad Nerem – miejsce kaźni Żydów włocławskich	104
Zakończenie	110
Bibliografia	112
Aneks	119
Wykaz fotografii	150
Wykaz tabel i map	151

WSTĘP

W okresie międzywojennym Włocławek liczący ok. 70 tys. mieszkańców był miastem wielonarodowościowym. Obok siebie żyło tu około 56 tys. Polaków, ok. 12 tys. Żydów i 2 tys. Niemców. Ludność żydowska Włocławka stanowiła ważny ośrodek polskiej diaspory. Pod względem składu społecznego różniła się ona bardzo od pozostałych mieszkańców miasta – Polaków i Niemców. Więcej było wśród niej drobnych kupców, handlarzy, sklepikarzy, rzemieślników i pracowników transportu. Do Żydów należała także większość dużych i średnich zakładów przemysłowych. Stąd udział ludności żydowskiej w życiu gospodarczym miasta Włocławka był znaczny.

Żydzi włocławscy brali również aktywny udział w życiu społeczno-politycznym miasta. Działało tu wiele partii i ugrupowań politycznych oraz różnego rodzaju stowarzyszeń i organizacji żydowskich. Z ramienia Bundu, partii syjonistycznych oraz ortodoksyjno-religijnej „Aguda–Isroel” wielu przedstawicieli zasiadało w kolejnych kadencjach Rady Miejskiej.

Włocławek miał też swą prasę żydowską oraz szkolnictwo podstawowe i średnie. Ważną rolę w życiu społecznym odgrywała gmina wyznaniowa żydowska. W skład jej zarządu i rady wchodziła wybitni

przedstawiciele życia gospodarczego, społeczno-politycznego i elity intelektualnej Żydów wrocławskich.

To liczne i prężne skupisko Żydów w wyniku realizacji hitlerowskiej polityki eksterminacji tej ludności uległo niemal całkowitej zagładzie. Holocaust przeżyli nieliczni.

Dotąd nazistowskie ludobójstwo Żydów Włocławka nie doczekało się pełnego naukowego opracowania. Tylko częściowo omówione zostało ono w rozdziale monografii Włocławka poświęconemu okresowi hitlerowskiej okupacji tego miasta autorstwa Barbary Berent* oraz powielonym referacie Jerzego Libiszewskiego pt. „Getta w powiecie wrocławskim” wygłoszonym 29 X 1987 r. w Zduńskiej Woli na sesji naukowej *W 45 rocznicę zagłady skupisk żydowskich w Kraju Warty*.

Badacze nie podejmowali tego tematu z powodu braku bazy źródłowej. Materiały archiwalne dotyczące okresu hitlerowskiej okupacji Włocławka, a zwłaszcza eksterminacji jego mieszkańców w zdecydowanej większości zostały zniszczone przez wycofujące się władze niemieckie.

Dokumenty dotyczące zbrodni zachowały się szczątkowo. Do wielu źródeł udało mi się dotrzeć jako pierwszej badaczce. Do tego tematu szczególnie pomocne okazały się materiały znajdujące się w Instytucie Pamięci Narodowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Delegaturze w Bydgoszczy. Należą do nich akta śledztwa prowadzone przez Okręgową Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Bydgoszczy przeciwko zbrodniarzom hitlerowskim z Włocławka – dr. Kurtowi Borutzkiemu, Maxsowi Dunkhorstowi i innym**; ankiety zbrodni popełnionych na mieszkańcach Włocławka przez Niemców

* B. Berent, *Zagłada Żydów*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, pod red. J. Staszewskiego, Włocławek 2001.

** Zostali postawieni w stan oskarżenia m.in. za szykanowanie i znęcanie się nad ludnością żydowską miasta Włocławka; do tych akt dołączone jest wiele dokumentów dotyczących ludności żydowskiej Włocławka.

w latach 1939–1945, akta Sądu Grodzkiego i Sądu Powiatowego we Włocławku w sprawie uznania za zmarłego „Zg”.

Przy udokumentowaniu pojedynczych akt zbrodni pomocne okazały się również akta zgonów z lat 1939–1943 przechowywane w Archiwum Urzędu Stanu Cywilnego we Włocławku.

Niestety niewiele danych do tematu wniosły materiały źródłowe przechowywane w Archiwum Państwowym w Toruniu Oddział we Włocławku oraz Archiwum Państwowym w Bydgoszczy Oddział we Włocławku. Znacznie więcej informacji znalazłam w zasobie aktowym Archiwum Państwowego w Łodzi; w przechowywanych w nich aktach Przełożonego Starszeństwa Żydów w Getcie Łódzkim i Zarządu Miejskiego w Łodzi – Wydział Getta (Gettoverwaltung) z lat 1939–1944, gdzie znajdują się cenne wiadomości o losach ponad 3 tys. Żydów deportowanych z Włocławka do getta łódzkiego we wrześniu 1941 r.

Uzupełniający i niezwykle cenny materiał źródłowy stanowią przechowywane w Żydowskim Instytucie Historycznym w Warszawie wspomnienia i relacje Żydów włocławskich, którzy przeżyli holocaust. Pozwalają one odtworzyć życie codzienne, martyrologię i zagładę Żydów mieszkańców Włocławka.

Niniejsza praca składa się z trzech zasadniczych rozdziałów.

W rozdziale pierwszym przedstawiam strukturę demograficzną, zawodową oraz życie społeczno-polityczne i kulturalne ludności żydowskiej we Włocławku w okresie międzywojennym. Podjęłam tu też próbę charakterystyki stosunków polsko-żydowskich w dwudziestoleciu międzywojennym.

W rozdział drugim, obejmującym okres od wybuchu II wojny światowej do momentu utworzenia getta, omawiam główne założenia polityki niemieckiej wobec ludności żydowskiej w Kraju Warty, do którego to Włocławek w tym okresie przynależał oraz położenie ludności żydowskiej w mieście w pierwszych miesiącach okupacji.

Trzeci rozdział poświęciłam organizacji i funkcjonowaniu getta włocławskiego oraz martyrologii stłoczonej w nim ludności żydowskiej.

Pragnę podziękować Pani Profesor Zofii Waszkiewicz i mojemu wujowi Julianowi Baranowskiemu za okazaną mi pomoc przy pisaniu tej pracy, za ich cenne wskazówki, cierpliwość i wyrozumiałość. Podziękowania składam również moim rodzicom, którzy zawsze mnie motywowali do ciężkiej pracy.

ROZDZIAŁ I

Sytuacja mniejszości żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939

1. Liczba i rozmieszczenie ludności żydowskiej

a) na obszarze II Rzeczypospolitej

W okresie międzywojennym Polska była krajem wielonarodowościowym. Na terytorium państwa polskiego, oprócz Polaków, mieszkało wiele mniejszości narodowych. Na pierwszym miejscu należy wymienić Ukraińców i Żydów, następnie Białorusinów, Niemców, Rosjan, Litwinów, Czechów, Cyganów, Ormian, Tatarów i Słowaków¹.

O strukturę narodowościową obywateli Rzeczypospolitej Polskiej lat międzywojennych toczą się spory od dawna. Już w grudniu 1919 r. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich przeprowadził spis ludności na terenie przez siebie administrowanym².

¹ R. Dąbrowski, *Działalność społeczno-kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Szczecin 1983, s. 41.

² J. Tomaszewski, *Rzeczypospolita wielu narodów*, Warszawa 1985, s. 25. Wyniki tego spisu bardzo pozytywnie oceniał Eugeniusz Romer (znany geograf i statystyk). Z kolei inni badacze jak: Tadeusz Szturm de Szterm czy Włodzimierz Waker zarzucali

Następne spisy ludności przeprowadzono 30 września 1921 r. i 9 grudnia 1931 r. W pierwszym z nich brano pod uwagę dane dotyczące wyznania i narodowości. W spisie tym można doszukać się wielu niedoskonałości. Pominięto tu Wileńszczyznę i Górny Śląsk, które wówczas nie wchodziły w skład państwa polskiego. Dodatkowym problemem, jaki tu napotykamy, są rozbieżności pomiędzy liczbą osób wyznania mojżeszowego, a liczbą tych, którzy podali narodowość żydowską lub Żydów podających narodowość polską.

Pytanie o narodowość nie może w tym przypadku być uznane za wystarczające, gdyż część respondentów utożsamiała przynależność państwową z narodowością, były też inne przyczyny deklarowania narodowości polskiej.

Jeśli chodzi o przynależność do jakiegoś wyznania, to była ona nie-raz formalna, wymuszona wyznaniowym charakterem aktu stanu cywilnego na znacznym obszarze państwa.

Spis z 1921 r. wykazał, iż obywateli *wyznania mojżeszowego* było w Polsce 2 845 364, co stanowiło 10,4% w stosunku do całej ludności Polski. Inny był wskaźnik według przynależności narodowej, ponieważ niektórzy Żydzi deklarowali narodowość polską, to też *obywateli narodowości żydowskiej* było tylko 2 110 448, co stanowiło 7,8 ogółu ludności³.

Bardziej wiarygodny był drugi spis ludności z 1931 r. Państwo polskie miało wówczas już ustabilizowane granice, zakończyły się powojenne migracje, a pracownicy urzędu statystycznego byli bardziej doświadczeni.

niestaranną organizację spisu oraz stronniczość organów spisowych. Przy korzystaniu z tego spisu należy pamiętać, iż jego wyniki opracowano przy uwzględnieniu podziałów administracyjnych sprzed 1914 roku. Wobec powyższego, terytorium objęte spisem nie pokrywało się z granicami państwa polskiego, ustalonymi kilka lat później. Ponadto w czasie organizowania spisu trwała wojna.

³ M. Fuks, *Żydzi w zaraniu niepodległości Polski*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” (dalej: Biuletyn ŻIH), nr 2(150), Warszawa 1989, s. 40.

Tabela 1. Rozmieszczenie ludności żydowskiej w Polsce w latach 1921 i 1931

Województwa i miasta wydzielone	1921		1931	
	Struktura procentowa Żydów	Żydzi w odsetkach ogółu procentów	Struktura procentowa Żydów	Żydzi w odsetkach ogółu procentów
Polska	100,0	10,5	100,0	9,8
Warszawa, miasto	10,7	33,1	11,3	30,1
warszawskie	7,0	9,6	7,0	8,7
łódzkie	6,0	9,5	5,6	8,7
Łódź, miasto	5,0	34,5	6,3	33,5
kieleckie	10,5	11,8	10,2	10,8
lubelskie	10,1	13,7	10,1	12,0
białostockie	6,8	14,9	6,3	12,0
wileńskie	1,6	5,2	1,8	5,2
Wilno, miasto	1,6	36,1	1,8	28,2
nowogródzkie	2,6	9,2	2,7	7,8
poleskie	3,8	14,3	3,6	10,1
wołyńskie	6,3	11,4	6,7	10,0
poznańskie	0,3	0,4	0,2	0,3
Poznań, miasto	0,1	1,1	0,1	0,8
pomorskie	0,1	0,3	0,1	0,3
śląskie	0,6	1,5	0,6	1,5
krakowskie	3,8	6,0	3,8	5,6
Kraków, miasto	1,6	24,8	1,8	25,8
łwowskie	8,3	9,4	7,8	8,6
Lwów, miasto	2,7	35,0	3,2	31,9
stanisławowskie	4,9	11,2	4,5	9,4
tarnopolskie	4,5	8,0	4,3	8,4

Źródło: S. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*, Wrocław 1963.

Kwestionariusz spisowy tym razem nie zawierał pytania o narodowość, lecz o język ojczysty. Niestety zadeklarowane odpowiedzi nie były jednoznaczne. Jedni podawali język, którym posługiwali się w życiu codziennym, inni deklarowali język odpowiedni do poczucia narodowości. W rezultacie 2 489 000 osób podało jako język ojczysty żydowski, 243 500 hebrajski, a 371 800 osób wyznania mojżeszowego podało język polski⁴.

Rozmieszczenie ludności żydowskiej na terytorium Polski było bardzo nierównomierne, aczkolwiek w żadnym regionie nie stanowiła ona większości. Koncentrowała się zwłaszcza w miastach, w województwach wschodnich i centralnych, natomiast w niewielkiej tylko liczbie zamieszkiwała województwa zachodnie.

Niemal czwarta część ogółu ludności żydowskiej mieszkała w pięciu miastach: Warszawie, Łodzi, Wilnie, Krakowie i Lwowie. Natomiast na wsi Żydzi stanowili tylko niewielki odsetek, największy w województwach lubelskim – 6,4% oraz wołyńskim – 4,6%⁵. Ilustruje to Tabela 1.

b) na terenie miasta Włocławka

Po odzyskaniu niepodległości wprowadzono nowy podział administracyjny kraju. Wydzielono 16 województw, 282 powiaty, 634 miasta i 14 812 gmin wiejskich⁶.

Powiat włocławski zgodnie z rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 28 sierpnia 1919 r., dotyczącym organizacji administracji powiatowej, został włączony do województwa warszawskiego. Województwo warszawskie zaliczane do województw centralnych, obejmowało

⁴ I. Nowakowska, *Fenomen żydowskiej mniejszości narodowej w okresie międzywojennym na przykładzie Polski w latach 1918–1939*, „Biuletyn ŻIH”, nr 2(150), Warszawa 1989, s. 46.

⁵ J. Tomaszewski, *Zarys dziejów Żydów w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1990, s. 11.

⁶ *Mały Rocznik Statystyczny*, GUS RP, Warszawa 1930, s. 3.

23 powiaty, 59 miast, w tym trzy wydzielone: Włocławek, Płock, Żyrardów, 302 gminy wiejskie⁷.

Włocławek w 1919 r. pod względem liczby mieszkańców był największym miastem w województwie warszawskim (bez Warszawy). Poprzez więzi społeczno-gospodarcze łączył Kujawy Wschodnie i Ziemię Dobrzyńską z Mazowszem. Pozycję tę i rolę społeczno-gospodarczą Włocławek pełnił, do momentu administracyjnego przejścia do województwa pomorskiego w dniu 1 kwietnia 1938 r., gdzie zajmował trzecie miejsce pod względem liczby ludności, po Bydgoszczy i Toruniu⁸.

W 1921 r. Włocławek liczył 40 281 mieszkańców i systematycznie się rozwijał. W 1931 r. mieszkało w nim 54 908 osób, a w 1939 r. miasto liczyło już 66 739 mieszkańców. W okresie międzywojennym liczba ludności wzrosła więc o 37,67%⁹. Na wysoki przyrost ludności tego miasta złożyły się trzy czynniki: poszerzenie granic administracyjnych miasta, przyrost naturalny i dodatnie saldo migracji.

Dzięki staraniom Rady Miejskiej, rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 28 stycznia 1927 r., zostały włączone do Włocławka tereny i osady położone na lewym brzegu Wisły: Łęg, Papieżka, Rybnica, Krzywe Błota, Ruda, Zazamcze, folwark Kapitułka, Lisek, Słodowo, Świech; a na prawym brzegu: Grodzkie, Walewskie, Zofijka, Szpetal Dolny, Suszyce, Psia Górka, Ignackowo i część terenów Szpetala Górnego. W wyniku poszerzenia granic obszar miasta wzrósł ze 1430,1 ha do 4152,4 ha tj. o 2722,3 ha, natomiast ludność Włocławka o 4,5 tys. osób, co stanowiło 10,5% liczby ludności miasta do 1926 roku¹⁰.

Włocławek był w okresie międzywojennym miastem wielonarodowościowym. Wśród mniejszości narodowych czołowe miejsce zajmo-

⁷ *Statystyka Polski*, Seria C, Zeszyt 57, Warszawa 1937, s. 2–3.

⁸ W. Wróblewski, *Ludność i gospodarka lokalna Włocławka w latach 1918–1939*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, pod red. Jacka Staszewskiego, Włocławek 2001, s. 255–256.

⁹ Tamże, s. 257; *Statystyka Włocławka*, pod red. Wiesława Wróblewskiego, Włocławek 2000, s. 257, tab. 2.

¹⁰ W. Wróblewski, *Ludność i gospodarka...*, s. 257.

wała ludność żydowska (pozostałe stanowiły zaledwie 1% mieszkańców miasta). Tę pozycję utrzymała ludność żydowska przez cały okres międzywojenny. Wraz z wzrostem liczby ludności we Włocławku w okresie dwudziestolecia międzywojennego następował stały wzrost liczby ludności żydowskiej. Spadek przyrostu nastąpił w końcu lat trzydziestych, kiedy to kryzys gospodarczy i antysemityzm spowodowały fale emigracji Żydów z Polski, w tym również z Włocławka. W latach 1933–1935 opuścili Włocławek między innymi aktywni działacze gminy żydowskiej: Dwojna Czarna, Kayryl Fiszel, Tchórz, Samuel Srebnik, Nuta Perlberg¹¹. Emigrację żydowską z Włocławka w okresie międzywojennym przewyższała jednak imigracja, co po uwzględnieniu wyższego przyrostu naturalnego oraz mniejszej umieralności było powodem wzrostu liczebności ludności żydowskiej w tym okresie.

Tabela 2. Wzrost ludności miasta Włocławka 1921–1939

Rok	Liczba ludności żydowskiej	%	Liczba ludności Włocławka
1921	9 523	23,69	40 182
1922	9 631	23,90	40 296
1923	9 743	23,90	40 752
1924	9 837	23,90	412 314
1928	10 050	19,30	52 137
1929	10 110	17,80	56 703
1931	10 209	18,06	56 514
1936	11 510	18,30	62 901
1939	15 000	22,50	66 739

Źródło: B. Berent, *Żydzi we Włocławku w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, pod red. J. Staszewskiego, Włocławek 2001, s. 289.

¹¹ B. Berent, *Żydzi we Włocławku*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, pod red. J. Staszewskiego, Włocławek 2001, s. 290.

2. Położenie prawne narodowości żydowskiej w II Rzeczypospolitej

a) status prawny

Status prawny mniejszości narodowych w Polsce określały konstytucje państwa polskiego, ustawy sejmowe oraz przepisy międzynarodowego systemu ochrony mniejszości. Najważniejsze znaczenie miały postanowienia tzw. małego traktatu wersalskiego¹².

Zgodnie z nim Polska miała obowiązek zapewnić mniejszościom narodowym: całkowitą ochronę życia, wolność osobistą, tolerancję religijną, obywatelstwo, prawa cywilne i polityczne, swobodne używanie języka ojczystego w urzędach i prywatnie, szkolnictwo oraz zakłady religijne, dobroczynne i społeczne¹³.

¹² Z. Adamowicz, *Mniejszości narodowe w Polsce*, [w:] *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX w.*, Lublin 1992, s. 29.

¹³ J. Tomaszewski, *Niepodległa Rzeczypospolita*, [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, pod red. J. Tomaszewskiego, Warszawa 1993, s. 180; Tenże, *Zarys dziejów...*, s. 30–31; M. Ringel, *Prawa zasadnicze mniejszości żydowskiej w Polsce i ich dzieje*, [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, kulturalna*, pod red. I. Schipera, A. Tartakowera, A. Hafki, t. 2, Warszawa 1933, s. 231; J. Orlicki, *Szkice z dziejów stosunków polsko-żydowskich 1918–1939*, Szczecin 1983, s. 46; za: J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, Warszawa 1967, s. 97–98. Art. 2: *Rząd Polski zobowiązuje się udzielić zupełnej i całkowitej ochrony życia i wolności wszystkim mieszkańcom bez względu na urodzenie, narodowość, język, rasę czy religię. Wszyscy mieszkańcy Polski będą mieli prawo swobodnego wykonywania praktyk zarówno publicznie jak i prywatnie każdej wiary, religii lub wierzenia, o ile te praktyki nie będą w niezgodzie z porządkiem publicznym i dobrymi obyczajami.* Art. 7: *Wszyscy obywatele polscy bez względu na rasę, język lub religię będą równi wobec prawa i korzystać będą z tych samych praw obywatelskich i politycznych... Nie będzie nałożone żadne ograniczenie swobodnego używania przez obywatela polskiego jakiegokolwiek języka...* Art. 8: *Obywatele polscy, należący do mniejszości etnicznych, religijnych lub językowych... będą mieli równe prawa do zakładania, prowadzenia i kontrolowania własnym kosztem instytucji dobroczynnych, religijnych lub społecznych, szkół i innych zakładów wychowawczych, oraz prawo swobodnego używania w nich własnego języka i swobodnego w nich wykonywania swych praktyk religijnych.*

Nie przewidziano jednak obowiązku zakładania szkół publicznych z innym językiem nauczania niż polski, poza ułatwieniami w szkołach początkowych, na terenach zamieszkałych przez znaczny odsetek ludności niepolskiej.

Artykuł 9 konstytucji mówił:

*W miastach i okręgach zamieszkałych przez znaczny odłam języka innego niż polski, rząd polski udzieli w sprawach nauczania publicznego odpowiednich ułatwień, aby zapewnić w szkołach początkowych udzielenia dzieciom takich obywateli polskich nauki w języku ojczystym. Postanowienie to nie będzie przeszkodą dla rządu polskiego, by uczynić w szkołach tych nauczanie języka polskiego obowiązkowym...*¹⁴

Dwa odrębne artykuły dotyczyły w szczególności kwestii żydowskiej. Jeden z nich poruszał kwestie związane z szabatem, drugi istnienia szkół żydowskich¹⁵.

W ten sposób postulaty ludności żydowskiej: osobne szkolnictwo utrzymywane ze środków publicznych, lecz kontrolowane wyłącznie przez organy samorządowe oraz prawo do nieskrępowanego świętowania szabatu uzyskały międzynarodową sankcję. Postanowienia traktatu mniejszościowego zapewniały równość obywateli wobec prawa, lecz

¹⁴ Za: *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna (wybór dokumentów)*, oprac. L. Gelberg, t. 2., Warszawa 1985, s. 63–65; *Dziennik U.P.R.*, 1920, nr 110, poz. 728.

¹⁵ Art. 10: *Komitety Szkolne, wyznaczone na miejscu przez gminy żydowskie w Polsce, zapewniają pod ogólną kontrolą Państwa rozdział stosunkowej części funduszy publicznych, przeznaczonych na rzecz szkół żydowskich, zgodnie z artykułem 9 zarówno jak organizację i kierownictwo tych szkół. Postanowienia artykułu 9 do używania języków w szkołach stosować się będą do wymienionych szkół.* Art. 11: *Żydzi nie będą przymuszani do wykonywania jakiegokolwiek czynności, stanowiących pogwałcenie soboty i nie powinni doznawać jakiegokolwiek umniejszenia swej zdolności prawnej, jeżeli odmówią stawienia się w sądzie lub wykonywania czynności prawnych w dzień sobotni. Jednakże postanowienie niniejsze nie zwalnia Żydów od obowiązków nałożonych na wszystkich obywateli polskich ze względu na konieczności służby wojskowej, obrony narodowej lub utrzymania porządku publicznego. Polska wyraża zamiar niezarządzania i niezezwalania na wybory, czy to ogólne czy lokalne, które miałyby się odbywać w sobotę; żadne wpisy na listy wyborcze lub inne nie powinny odbywać się obowiązkowo w sobotę.*

przede wszystkim sprzyjały utrzymaniu odrębności religijnej i w mniejszym stopniu narodowej.

Podstawowe zasady traktatu mniejszościowego z 28 czerwca 1919 r. weszły w skład konstytucji z 17 marca 1921 r., która gwarantowała równość wszystkich obywateli wobec prawa. Osobne ustawy zabezpieczyć miały mniejszościom *pewny swobodny rozwój ich właściwości narodościowych przy pomocy autonomicznych związków mniejszości w ramach samorządu powszechnego*¹⁶.

Posiadały one prawo zakładania i prowadzenia na swój koszt zakładów dobroczynnych, religijnych i społecznych, szkół i innych zakładów wychowawczych, używania w nich swej mowy i wykonywania przepisów religijnych. Szczególną grupę praw wolnościowych tworzyły normy dotyczące wolności sumienia i wyznania oraz działania związków wyznaniowych.

Swoistą wymowę miały tutaj art. 111 i 113 konstytucji¹⁷. Konstytucja marcowa uznawała wprawdzie równouprawnienie obywateli, ale nie znosiła automatycznie norm prawnych z nią sprzecznych. Jedno z postanowień konstytucji stwierdzało bowiem: *Wszelkie istniejące obecnie przepisy i urzędnienia prawne, niezgodne z postanowieniami kon-*

¹⁶ A. Ajnenkiel, *Konstytucja II Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska Niepodległa 1918–1939*, Wrocław 1984, s. 118.

¹⁷ Art. 111 – *poręcza wszystkim obywatelom wolność sumienia i wyznania. Żaden obywatel nie może być z powodu swego wyznania i przekonań religijnych ograniczony w prawach, przysługującym innym obywatelom. Wszyscy mieszkańcy Państwa Polskiego mają prawo wolnego wyznania zarówno publicznie, jak i prywatnie swej wiary i wykonywania przepisów swej religii lub obrządku, o ile to nie sprzeciwia się porządkowi publicznemu ani obyczajności publicznej.* Art. 113 – *każdy związek religijny uznany przez państwo, ma prawo urządzić zbiorowe i publiczne nabożeństwa, może samodzielnie prowadzić swe sprawy wewnętrzne, może posiadać nabywać majątek ruchomy, zarządzać nim i rozporządzać pozostaje w posiadaniu i używaniu swoich fundacji i funduszków tudzież zakładów do celów wyznaniowych, naukowych, dobroczynnych. Żaden związek religijny nie może jednak stawać w sprzeczności z ustawami państwa*, za: J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 91–92.

stytucji, będą najpóźniej do roku od jej uchwalenia przedstawione ciała ustawodawczemu do uzgodnienia z nią w drodze prawodawczej¹⁸. Chodziło tutaj głównie o ustawodawstwo dyskryminujące niektóre wyznania i narodowości, obowiązujące przede wszystkim na terenie podległym Rosji. Na Kresach Wschodnich istniały liczne ograniczenia wobec Żydów m.in. dotyczące nabywania nieruchomości, nadań górniczych, zamieszkiwania w pewnych okolicach. Niektóre z nich dotyczyły również Kongresówki. Żydzi mieli także ograniczony dostęp do szkół, urzędów, stanowisk w samorządach itp. Zarazem podlegali surowszym niż chrześcijanie karom za niektóre przestępstwa. Konstytucja podważała też zasadę wolności sumienia, przewidując obowiązkową naukę religii dla młodzieży poniżej 18 roku życia w szkołach¹⁹.

Dopiero po dziesięciu latach od uchwalenia konstytucji marcowej, tj. 10 kwietnia 1931 r. zostały definitywnie zniesione ustawą wszystkie ograniczenia w stosunku do Żydów sprzeczne z nią²⁰.

Konstytucja z 23 maja 1935 r. w sposób specyficzny potraktowała prawa i swobody obywatelskie. Zamiast odrębnych artykułów, zasady te ujęto pobieżnie przy zapisie o roli państwa, sił zbrojnych, wymiarze sprawiedliwości, stanie zagrożenia Rzeczypospolitej. Prawa obywatelskie przedstawiono w art. 5 *O roli państwa*, które zapewnić miało obywatelom możliwość rozwoju ich wartości osobistych oraz wolności sumienia, słowa, zrzeszeń. Natomiast art. 7 konstytucji stanowił:

1. *Wartością wysiłku i zasług obywatela na rzecz dobra powszechnego mierzone będą jego uprawnienia do wpływania na sprawy publiczne.*

¹⁸ J. Tomaszewski, *Niepodległa...*, s. 182.

¹⁹ Tamże; A. Haftka, *Ustawodawstwo Polski odrodzonej w stosunku do żydowskiej mniejszości narodowej*, [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza i kulturalna*, pod red. I. Schipera, A. Tatarkowej, A. Haftki, t. 2., Warszawa 1933, s. 239.

²⁰ J. Tomaszewski, *Niepodległa...*, s. 183; Tenże, *Zarys dziejów...*, s. 33–34; A. Haftka, *Ustawodawstwo Rzeczypospolitej...*, s. 240.

2. *Ani pochodzenie, ani wyznanie, ani płeć, ani narodowość nie mogą być powodem ograniczenia tych uprawnień*²¹.

Ustęp drugi wykluczał dyskryminację narodowościową, lecz treść ustępu pierwszego ułatwiała w przyszłości projekty ograniczeń praw obywatelskich Żydów.

W konstytucji kwietniowej został zamieszczony punkt informujący, iż prawa i swobody obywatelskie pozostawiają w mocy części odpowiednich artykułów konstytucji marcowej 1921 r., dotyczących własności, mniejszości narodowych, stosunków wyznaniowych i organizacji szkolnictwa mniejszościowego.

W Sejmie coraz wyraźniejsze było dążenie do ograniczenia praw obywatelskich Żydów w Polsce. Jednym z przejawów tej tendencji, stało się uchwalenie przez parlament w kwietniu 1936 r. ustawy ograniczającej znacznie możliwości przeprowadzenia tzw. uboju rytualnego (szechita)²².

Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych w porozumieniu z niektórymi rabinami starało się złagodzić postanowienia tej ustawy, ponieważ godziła ona jednocześnie w chłopów, lecz nie zmienia to faktu, iż ingerowała ona w strefę wierzeń religijnych, a więc była ona sprzeczna z konstytucją.

Taki sam charakter miała ustawa z dnia 25 marca 1938 r. dotycząca wytwarzania i handlu dewocjami oraz przedmiotami kultu religijnego zarówno w chrześcijaństwie, judaizmie i islamie²³. Natomiast wyłącznie Żydów objęło wprowadzenie „getta ławkowego” w większości uczelni. Dnia 24 maja 1938 r. parlament uchwalił ustawę, a miesiąc później minister sprawiedliwości zarządził zamknięcie list adwokatów Żydów, dotyczyło to także aplikantów, którzy w najbliższym czasie mieli zdać egzaminy upoważniające do wykonywania zawodu. Odtąd minister miał corocznie ustalać liczbę nowych adwokatów²⁴.

²¹ J. Tomaszewski, *Zarys dziejów...*, s. 44.

²² Tamże, s. 42–43; A. Żbikowski, *Żydzi*, Wrocław 1997, s. 201.

²³ J. Tomaszewski, *Niepodległa...*, s. 196.

²⁴ Tenże, *Zarys dziejów...*, s. 45.

b) przepisy o organizacji gmin żydowskich

Gmina wyznaniowa była podstawową jednostką kierującą życiem społeczności żydowskiej na określonym terenie. Do jej kompetencji należało: zapewnienie możliwości realizacji w obrębie gminy wszystkich praktyk wyznaniowych, troska o domy modlitw, czyli bożnice i synagogi, opieka nad cmentarzami, zapewnienie posług wyznaniowych, opieka nad biednymi i chorymi członkami gminy. Każdy członek gminy zobowiązany był do płacenia podatku gminnego. W ten sposób w ramach gminy, gromadzono fundusze niezbędne do jej sprawnego funkcjonowania.

Na czele gminy stał wybierany przez ogół Zarząd, który kierował całokształtem życia gminy. W momencie gdy pojawiały się nieprawidłowości w działalności Zarządu bądź niejasności dotyczące gospodarki finansowej w roli czynnika nadrzędnego, odwoławczego członków gminy, od decyzji zarządu występował starosta powiatowy. Starosta powiatowy mógł zawiesić pracę Zarządu gminy, powołać jego komisarycznych członków itp. Nie ingerował on jednak w sprawy kultu religijnego na terenie gminy²⁵.

W pierwszych miesiącach niepodległości zostały zachowane prawne podstawy działalności żydowskich gmin wyznaniowych pozostałe z lat zaborów i niemieckiej okupacji. Dawny zabór pruski i Górny Śląsk podlegały przepisom pruskim, Galicja i Śląsk Cieszyński – normom austriackim, województwa warszawskie, łódzkie i część białostockiego – rozporządzeniu niemieckich władz okupacyjnych z 1916 r., reszta ziem dawnej Kongresówki – przepisom z 1921 r. z pewnymi późniejszymi modyfikacjami, a stan prawny na ziemiach wschodnich pozostał nieregulowany²⁶.

²⁵ M. Wojciechowski, *Z dziejów ludności żydowskiej w republice weimarskiej i II Rzeczypospolitej w latach 1918–1939*, [w:] *Studia i szkice dziejów Żydów w regionie Bałtyku*, pod red. Z. H. Nowaka, przy współpracy z Z. Karpusem, Toruń 1998, s. 70–71.

²⁶ M. Ringel, *Ustawodawstwo Polski odrodzonej o gminach żydowskich*, [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza i kulturalna*, pod red. I. Schipera,

W okresie dwudziestolecia międzywojennego dokonano ujednoczenia przepisów dotyczących funkcjonowania gmin żydowskich. Do najważniejszych aktów prawnych należy zaliczyć: dekret Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego z 7 lutego 1919 r. oraz rozporządzenia prezydenta Rzeczypospolitej z 14 października 1927 i 6 marca 1938 r.²⁷

Dekret Naczelnika Państwa z 7 lutego 1919 r. „O zmianach organizacyjnych gmin żydowskich na terenie byłego Królestwa Kongresowego”, rozciągał rozporządzenie okupacyjne z 1916 r. na cały obszar dawnej Kongresówki. Zostało ono dodatkowo zmodyfikowane w kierunku podkreślenia czysto religijnego charakteru gmin²⁸.

Kolejne rozporządzenia: z 28 października 1925 r. i 9 marca 1927 r. podporządkowały tym przepisom pozostałe ziemie, które dawniej nie wchodziły w skład Rosji. Umożliwiło to ustalenie granic żydowskich gmin wyznaniowych w województwach wschodnich oraz rozpoczęcie ich normalnej działalności²⁹.

Ujednoczenie norm prawnych nastąpiło dopiero za sprawą rozporządzeń prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 14 października 1927 r. i 6 marca 1928 r., które rozciągnęły moc obowiązującego dekretu z 1919 r. na cały obszar państwa (z wyjątkiem Górnego Śląska). Uzupełniały je rozporządzenia dotyczące wyboru organów gmin, rabinów i podrabinów oraz gospodarki finansowej³⁰.

Zgodnie z tymi przepisami istniał Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego, złożony z posiadających autonomię gmin wyznaniowych

A. Tartakowera, A. Haftki, t. 2, Warszawa 1933, s. 242–245; J. Tomaszewski, *Zarys dziejów...*, s. 38; Tenże, *Niepodległa...*, s. 187.

²⁷ J. Tomaszewski, *Niepodległa...*, s. 187–199.

²⁸ Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*, Warszawa–Poznań 1989, s. 186; M. Ringiel, *Ustawodawstwo...*, s. 244.

²⁹ J. Tomaszewski, *Niepodległa...*, s. 188. Tenże, *Zarys dziejów...*, s. 38; Z. Waszkiewicz, *Położenie prawne gmin wyznaniowych żydowskich w województwie pomorskim (1918–1939)*, [w:] *Stosunki narodowościowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, pod red. J. Szilinga, t. 4, Toruń 1995, s. 9.

³⁰ Z. Waszkiewicz, *Położenie...*, s. 10–14; J. Tomaszewski, *Zarys dziejów...*, s. 38.

znajdujących się na terytorium państwa. Z mocy prawa należeli do niego wszyscy wyznawcy religii mojżeszowej w Polsce. Na czele związku stać miała Rada Religijna, której jednak nigdy nie powołano, funkcje jej pełnił minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego.

Kompetencje gmin ograniczono do zagadnień religijnych oraz związanych z tym ściśle czynności gospodarczych, takich jak: troska o zaopatrzenie w koszerne mięso, utrzymanie obiektów związanych z kultem (synagog, domów modlitw, łaźni rytualnych, cmentarzy), zarządzanie majątkiem gminy, fundacjami oraz wszelkimi urządzeniami i zakładami do gminy należącymi.

Sprawami gminy kierował, o czym mowa wyżej, Zarząd będący władzą wykonawczą, wybierany na sześć lat w demokratycznych wyborach. Utrzymywał on kontakty z władzami państwowymi, ustalał wysokość składki gminnej. Wybór przewodniczącego Zarządu następował zazwyczaj większością głosów (przy równej jej liczbie rozstrzygał los). Podjęcie uchwały wymagało większości głosów, przy równości głosów wniosek uznawano za odrzucony. Stanowiska członków Zarządu były honorowe i bezpłatne.

W powyższych rozporządzeniach podkreślano, że gminy powinny mieć rabina. W gminach mniejszych (poniżej 5 tys.), a do takich należał Włocławek, wybierali go wszyscy członkowie posiadający prawo wyborcze. Przepis określał zakres kompetencji rabina gminy [...] *ma nadzór nad urządzeniami religijnymi, nauczycielami religii w żydowskich szkołach wyznaniowych, rzeżakami rytualnymi i innymi funkcjonariuszami wyznaniowymi w obrębie gminy. Rabin ma wyłączne prawo udzielania ślubów i rozwodów w obrębie swojej gminy, z zastrzeżeniem praw rabinów stowarzyszeń wyznaniowych.*

Rabini opłacani byli przez gminę i zwolnieni od płacenia podatku państwowego. Rabini mogli pobierać opłaty za prowadzenie aktów stanu cywilnego, udzielanie ślubów, rozwodów, dokonanie obrzezania, uczestniczenie w działaniach sądów polubownych itp., według stawek obo-

wiązujących w danej gminie. Głównym zajęciem rabinów było jednak nauczanie. Jako znawcy Talmudu i Tory mogli też decydować w kwestiach prawa żydowskiego. Rabini stanowiska swoje piastowali dożywotnio³¹.

Istotne postanowienia obowiązujących przepisów dotyczyły wyborów. Zgodnie z tradycją uczestniczyli w nich tylko mężczyźni. Wybory miały być powszechne, równe, tajne, bezpośrednie i proporcjonalne. Regulamin wyborczy dawał prawo komisji, sporządzającej spisy wyborców, pominięcia osób które publicznie występują przeciw wyznaniu mojżeszowemu. Otwierało to drogę do rozmaitych interpretacji, nieraz budzących duże zastrzeżenia.

W rezultacie w drugiej połowie lat dwudziestych i na początku lat trzydziestych toczyła się zacięta walka o kierownictwo w gminach między ugrupowaniami ortodoksyjnymi a syjonistycznymi, a także między różnymi lokalnymi grupami i zwolennikami różnych cadyków. Ważną płaszczyzną konfliktów stały się również różnice interesów klasowych. Tradycyjnie w Zarządach gmin zasiadali ludzie zamożni, czemu w przeszłości sprzyjały zasady prawa wyborczego. Wraz z jego demokratyzacją do głosu dochodziły nowe siły społeczne, warstwy biedniejsze stopniowo wyzwalające się spod patronatu lokalnych *patrycjuszów*. Bogatych było jednak trudno zastąpić, gdyż mieli więcej czasu na zajmowanie się sprawami gminy, a także sporo doświadczenia w administrowaniu różnymi obiektami oraz funduszami.

Przedstawiciele nowych sił społecznych często kwestionowali podział tych funduszy, protestowali przeciwko wyciąganiu korzyści majątkowych z urzędów gminnych przez przedsiębiorców. Niekiedy ujawniano nadużycia.

Ostrość politycznych i społecznych konfliktów wewnątrz gmin żydowskich podważała w latach trzydziestych samorząd wyznaniowy w Polsce. Gminy nie stały się substytutem autonomii narodowej. Przy-

³¹ Z. Waszkiewicz, *Położenie prawne...*, s. 13–14.

czyniły się za to do podtrzymania świeckich instytucji żydowskich, zwłaszcza szkół, na które przyznawano subwencje³².

3. Gmina wyznaniowa we Włocławku

Gmina wyznaniowa we Włocławku w myśl przepisów dotyczących organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na terenie byłego Królestwa Kongresowego, zaliczana była do gmin wielkich.

Gmina ta była zarządzana przez Radę Gminy wyznaniowej oraz przez Zarząd (Rada Gminy żydowskiej we Włocławku liczyła 12–15 członków; Zarząd od 8 do 10 osób)³³. Członkowie Rady Gminy byli wybierani przez członków gminy żydowskiej, mających czynne prawo wyborcze. Do 1924 r., kiedy to odbyły się pierwsze wybory, sprawy gminy były administrowane przez Zarząd w niepełnym składzie. Wybory do organów samorządowych gminy odbyły się w 1924, 1931, 1936 r., lecz zmiany w składzie Zarządu gminy następowały częściej³⁴.

Wybory, które odbyły się dnia 1 czerwca 1924 r., poprzedziły wiece przedwyborcze zorganizowane w dniach 10 i 11 maja 1924 r. przez syjonistów i poalejsyjonistów. Dnia 1 czerwca 1924 r. 401 osób, do tego uprawnionych, głosowało na 5 list wcześniej wyłożonych w synagodze i lokalu zarządu gminy. Po wyborach prezydium Rady tworzyli: Esler Dawid (syjonista), dr Fuks Leib (syjonista), Praszkie (ortodoksyjny), natomiast do prezydium Zarządu należeli: rabin L. J. Kowalski (mizarchista), Szmul Srebnik (mizarchista), Henocho Janower (ortodoksyjny), J. N. Kruszyński (bezpartyjny), Izaak Bieżyński³⁵.

Kolejne wybory odbyły się dnia 20 maja 1931 r. Spośród 2371 Żydów, uprawnionych, głosowały 1622 osoby, tj. 68,4% uprawnionych

³² J. Tomaszewski, *Zarys dziejów...*, s. 40–41.

³³ T. Kawski, *Ludność żydowska...*, s. 161.

³⁴ B. Berent, *Żydzi we Włocławku...*, s. 291.

³⁵ Tamże, tab. 3, s. 292; T. Kawski, *Ludność żydowska...*, s. 170.

do głosowania, a 15% ogółu Żydów. Skład osobowy organów gminy żydowskiej uległ niewielkim zmianom w porównaniu do 1924 r. W prezydium Rady zasiadali: Ersler Dawid (syjonista), Tchórz Kasryel (mizarchista), natomiast w prezydium Zarządu: Szmul Srebnik (mizarchista), Herman Lewi (syjonista) i Izaak Bieżyński³⁶.

Ostatnie wybory do organów samorządowych gminy wyznaniowej we Włocławku zarządzono na dzień 16 września 1936 r. Zgłoszono 11 list (władze administracyjne zatwierdziły 10). Ilość zgłoszonych list świadczy o dużym rozbiću politycznym pomiędzy wyborcami. Liczba osób uprawnionych do głosowania wynosiła ok. 2600 osób. Prezydium Rady w 1936 r. tworzyli dr Fuks Leib (syjonista), Białogłowski (mizarchista), z kolei w prezydium Zarządu zasiadali: F. Kaufman (syjonista) oraz M. Szrubsztejn (syjonista)³⁷.

W latach 1938–1939 w gminie żydowskiej we Włocławku powołano tzw. zarząd komisaryczny. Nie posiadał on realnego wpływu na funkcjonowanie gminy. Dlatego też: *zainteresowanie członków zarządu gminy ograniczało się do niezbędnych czynności*³⁸.

Władzę zwierzchnią nad gminami sprawował minister WR i OP, przy czym ograniczała się ona tylko do kontrolowania polityki finansowej gmin, regulaminu wyborczego do władz gminy i nadzoru szkolnictwa żydowskiego³⁹. Nadzór państwowy nad gminą wyznaniową żydowską we Włocławku sprawowało Starostwo Powiatowe we Włocławku. Ze strony gminy organem reprezentującym ją w stosunkach prawnych z władzami miasta był Zarząd Gminy. On też miał decydujący wpływ na ustalenie wysokości podatków i wydatki budżetowe gminy. Wśród wydatków największa suma przeznaczana była na potrzeby religijne, a więc zakup świec i wyposażenie synagog, domów modlitw, utrzymanie mykwy, cmentarza oraz pracowników gminy (pochłaniały one 77,6%

³⁶ Tamże, s. 171; B. Berent, *Żydzi we Włocławku...*, tab. 3, s. 292.

³⁷ B. Berent, *Żydzi we Włocławku*, s. 292.

³⁸ T. Kawski, *Ludność żydowska...*, s. 166.

³⁹ J. Orlicki, *Szkice z dziejów...*, s. 46.

wydatków w 1926 r.). Pozostałe 22,4% ogólnej sumy wpływów przeznaczono dla instytucji dobroczynnych i szkolnych.

Na budżet gminy składały się między innymi środki pozyskiwane z opłat pochodzących z uboju rytualnego, posług religijnych oraz ze składek gminnych. Dochody płynące ze składek sięgały w latach 1922–1938 ok. 65–50% i z roku na rok malały. Dochody pochodzące z uboju rytualnego wynosiły 33–40%⁴⁰.

Tradycyjna gmina żydowska wymaga zatrudnienia pewnej liczby pracowników etatowych, aby mogły być spełnione wszystkie jej funkcje rytualne i liturgiczne. Do głównych funkcjonariuszy gminy, zwanych *kolei kodesz* należą: rabini, kantorzy i rzeźnicy rytualni, natomiast drugorzędni funkcjonariusze gminy to woźny albo posługacz w bóżnicy nazywany *szamesem*, pomocnik kantora *chazan szeni*, który często czyta w bóżnicy przeznaczony na dany dzień fragment *Tory* i prowadzi modlitwy w dni powszednie, a także *mohel*, wykonujący obrzezanie rytualne, *melamed*, nauczający w szkółce religijnej w synagodze, czyli chederze oraz *sofer*, czyli pisarz⁴¹.

Zgodnie z rozporządzeniem o organizacji żydowskich gmin wyznaniowych od 1899 r. włocławska gmina wyznaniowa miała swojego rabina: Jahudę Laiba Kowalskiego i podrabinów: Meyera Izzaka Kuczyńskiego i Jakuba Ungera, którzy piastowali to stanowisko od 1914 r. W 1919 r. został zatwierdzony przez starostę na stanowisku podrabina Becalel Bieżyński. Od tego czasu w skład rabinatu wchodził rabin i trzech podrabinów. Rabin J. L. Kowalski sprawował nadzór nad synagogami (we Włocławku były dwie synagogi; pierwszą z nich Żydzi wybudowali w latach 1847–1854 przy ulicy Żabiej 14, druga, zwana

⁴⁰ B. Berent, *Żydzi we Włocławku...*, s. 46; T. Kawski, *Ludność żydowska...*, s. 162; T. Kawski w swym artykule pisze, że w wydatkach budżetowych gmin żydowskich największą grupę stanowiły pensje urzędników gminy oraz rzeźaków rytualnych – w gminie włocławskiej stanowiły one 45–50 % wydatków, na opiekę społeczną wydawano 25–30%, 12–15% pochłaniało szkolnictwo, pozostałe 5–18% inne wydatki.

⁴¹ A. Uterman, *Żydzi wiara i życie*, Łódź 1989, s. 250–254.

też „nową”, została zbudowana w 1910 r. przy ulicy Królewieckiej 17 – była to fundacja kupca Józefa Golda), domami modlitw (było ich 14), nauczycielami religii w szkołach wyznaniowych żydowskich i rzeźnikami rytualnymi. Posiadała wyłączne prawo udzielania ślubów i rozwodów w obrębie swej gminy oraz obowiązek wygłaszania kazań w soboty i w święta. Rabinowi, tak jak podrabinom, nie było wolno zajmować się handlem. Rabin Kowalski z racji zajmowanego stanowiska wchodził w skład zarządu gminy wyznaniowej. W 1924 r. jedynym został wybrany przewodniczącym zarządu gminy. Po jego śmierci 14 lipca 1925 r. aż do końca okresu międzywojennego gmina żydowska we Włocławku nie miała swojego rabina. Jego powołanie, wykorzystując konflikt interesów pomiędzy zwolennikami różnych partii żydowskich we Włocławku, uniemożliwiało starostwo powiatowe. Funkcję rabina pełnili dotychczasowi podrabini⁴².

Żydowska gmina wyznaniowa we Włocławku należała do zamożnych, jej stan majątkowy dobrze ilustruje tabela 3.

4. Struktura społeczno-zawodowa ludności żydowskiej w II Rzeczypospolitej

Strukturę społeczno-zawodową ludności żydowskiej w okresie dwudziestolecia międzywojennego charakteryzował nieznaczny odsetek osób utrzymujących się z pracy w rolnictwie i koncentracja tylko na niektórych działach i gałęziach gospodarki.

Żydzi mieszkali głównie w miastach, trudnili się handlem i przemysłem. W handlu byli to kupcy znaczących firm, hurtownicy, półhurtownicy, a także średni i drobni kupcy. Znaczącą liczbę Żydów notowano także w przemyśle, głównie odzieżowym i skórzanym. Jeśli chodzi o rzemiosło to trudnili się głównie krawiectwem, szewstwem i garbar-

⁴² B. Berent, *Żydzi we Włocławku...*, s. 293–294.

Tabela 3. Majątek Gminy żydowskiej we Włocławku w 1939 roku

	Nieruchomości przeznaczone do wykonywania kultu religijnego	Wartość (zł)	Inne nieruchomości	Wartość (zł)
1.	Synagoga przy ul. Żabiej 14	137 190	Plac przy ul. Żabiej 16	4 500
2.	Synagoga przy ul. Królewieckiej 17	160 230	Dom sierot przy ul. Królewieckiej 5	35 300
3.	Łaźnia rytualna „Mykwa” przy ul. Królewieckiej 4	4 485		
4.	Szkoła „Talmud Tora” przy ul. Królewieckiej 5	12 270		
5.	Cmentarz przy ul. Nowomiejskiej 25	12 000		
6.	Schronisko starców przy ul. Stodólnej 35	37 560		
7.	Dom modlitw w Szpitalu Dolnym	37 240		
	Razem	400 975		39 800

Źródło: APB, Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu, Wydział społeczno-polityczny, sygn. 4485.

stwem. Żydzi byli na ogół właścicielami lub współwłaścicielami fabryk lub mniejszych zakładów przemysłowych.

Wielu z nich posiadało własne warsztaty rzemieślnicze, pracownie kapeluszy, czapek, wytwórnie guzików, papeterii itp.⁴³

Te zajęcia określały charakter zatrudnienia i strukturę zawodową ludności żydowskiej. Tam, gdzie ludność żydowska występowała w zwartej masie, większy odsetek Żydów pracował w przemyśle i rzemiośle, natomiast żyjący w rozproszeniu Żydzi najczęściej zajmowali się handlem⁴⁴.

⁴³ Tamże, s. 22; J. Tomaszewski, *Niepodległa...*, s. 167; Tenże, *Rzeczypospolita...*, s. 153–156; R. Dąbrowski, *Działalność...*, s. 66.

⁴⁴ R. Dąbrowski, *Działalność...*, s. 67.

Koncentracja Żydów na niektórych tylko gałęziach gospodarki wynikała głównie z historycznego rozwoju tej społeczności, z tradycji wykonywania określonych zajęć, z tradycji religijnych oraz względów politycznych.

Niektóre zawody były dziedziczone z ojca na syna, podczas gdy inne były w przeszłości Żydom zakazane, jak np. nabywanie ziemi na własność, a więc praca na roli.

Duże znaczenie miały także tradycje religijne związane z nakazem świętowania soboty. Wierzący Żyd nie pracował w sobotę oraz w niedzielę, gdyż zakazywały mu to normy prawne. Dodać należy, że święta żydowskie obchodzono w innych terminach niż chrześcijańskie. Powodowało to trudności w zatrudnieniu Żydów w dużych zakładach przemysłowych i skłaniało ludzi wierzących do pracy w małych przedsiębiorstwach. Ich właścicielami byli najczęściej Żydzi. Dochodziły do tego względy polityczne. Robotnicy żydowscy gotowi do pracy w soboty, to ci którzy odeszli od religii i zazwyczaj sympatyzowali z ruchem socjalistycznym lub komunistycznym. Ale takich z kolei pracowników przedsiębiorcy woleli nie przyjmować. Odrębne zagadnienie stanowi cichy, bądź oficjalny zakaz, zatrudniania Żydów w instytucjach państwowych o znaczeniu strategicznym, takich jak koleje. Żydów zwalniano z pracy lub niechętnie dawano im zatrudnienie także w instytucjach samorządowych i państwowych związanych z wojskiem⁴⁵.

Ludność żydowską pod względem składu socjalnego można scharakteryzować następująco: drobnomieszczaństwo reprezentowało ok. 2 milionów osób, robotnicy, chałupnicy stanowili 700 tys., inteligencja i pracownicy umysłowi ok. 300 tys. i burżuazja ok. 100 tys.

Należy podkreślić, iż Żydzi byli społeczeństwem drobnomieszczańskim. Ludność ta pod wieloma względami była zróżnicowana wewnę-

⁴⁵ J. Tomaszewski, *Niepodległa...*, s. 169.

trzenie, o czym decydowała pozycja ekonomiczna. Najniżej w hierarchii społecznej stali chałupnicy, handlarze uliczni, straganiarze. Rzemieślnicy samodzielni gospodarczo, właściciele większych sklepów reprezentowali poziom średni. Najlepsze położenie ekonomiczne a zarazem prestiż społeczny posiadała znaczna część rzemieślników, właścicieli większych warsztatów, hurtowni lub dużych magazynów.

Inteligencja żydowska składała się z grupy pracujących w wolnych zawodach, nauczycieli, pracowników naukowych, lekarzy, adwokatów i duchownych, zatrudnianych w różnych przedsiębiorstwach i instytucjach, głównie żydowskich. Wśród Żydów odsetek pracowników umysłowych w 1931 r. był największy, jeśli porównać inne grupy narodowościowe, i wynosił 6,6%.

Wspomnieć należy również o burżuazji żydowskiej. Według spisu z 1931 r. stanowiła ona zaledwie 3,3% ogółu zawodowo czynnych Żydów (ok. 80 tys.), zaś żydowski proletariat stanowił ok. 8% w Polsce. W stosunku do ogółu burżuazji krajowej burżuazja żydowska stanowiła 45,3%⁴⁶.

5. Struktura społeczno-zawodowa ludności żydowskiej we Włocławku

Struktura społeczno-zawodowa ludności żydowskiej we Włocławku w okresie międzywojennym wyróżniała się przewagą osób zatrudnionych w handlu (42,2%) i w przemyśle (31,8%). W tych gałęziach gospodarki zatrudnionych było 57,2% pracującej populacji żydowskiej⁴⁷.

Żydowski handel charakteryzowało duże rozwarstwienie mające swoje odzwierciedlenie w statusie majątkowym. Kryterium była wielkość posiadanego majątku, a tym samym odpowiednio wysoki udział

⁴⁶ Tamże, s. 69.

⁴⁷ B. Berent, *Żydzi we Włocławku...*, s. 302.

w płaceniu składek na rzecz gminy żydowskiej. Najzamożniejsi we Włocławku wpłacali 1,5–2 tys. złotych⁴⁸. „Handlarze” pośredniczyli między wsią a miastem, dostarczając na wieś drobne towary przemysłowe, zadawalając się niewielkimi ilościami zboża, pieprzu, drobiem, skórami zwierząt, jajami jako zapłatą. Należy podkreślić, iż Żydzi byli monopolistami w handlu zbożem i innymi płodami rolnymi. Dziedzicami typowymi dla żydowskiego handlu pozostał także obrót materiałami budowlanymi, produktami żelaznymi, drzewem, towarami przemysłowymi oraz galanterią i konfekcją. Żydzi dominowali w handlu tzw. łokciowizną, ubraniami, futrami, pończochami.

W 1919 r. we Włocławku 73% sklepów znajdowało się w posiadaniu kupców żydowskich Żydzi, którzy pierwsi zaczęli też sprowadzać gotowe produkty, takie jak, ubrania czy buty.

W Drugiej Rzeczypospolitej udział Żydów w handlu hurtowym we Włocławku był znaczący. W 1928 r. miasto dysponowało siecią 18 hurtowni, w tym 14 żydowskimi, co stanowiło 77,8% oraz liczbą 99 składów towarowych różnych branż, z tego 88 to były składy żydowskie (88,9% ogółu). W latach trzydziestych postępy w spolszczeniu handlu nie przyniosły spadku ilościowego żydowskich hurtowni czy składów, co dowodzi słabości kapitałowej polskiego drobnomieszczactwa⁴⁹.

W 1918 r., w porównaniu z okresem przedwojennym, sytuacja dla rozwoju przemysłu we Włocławku, jak i w całej Polsce, była gorsza (przemysł otrzymał zaledwie ¼ potrzebnego do produkcji węgla, brakowało surowców, rosły koszty produkcji, brakowało tanich kredytów). Żydzi szybko podjęli działania zmierzające do wznowienia produkcji. W sprawozdaniu sytuacyjnym dla powiatu włocławskiego za 1919 r.

⁴⁸ T. Kawski, *Ludność żydowska...*, s. 147.

⁴⁹ Archiwum Państwowe w Toruniu Oddział we Włocławku (dalej: APWT), Starostwo Powiatowe Włocławskie we Włocławku z lat 1918–1939 (dalej: SPWT), Referat administracyjno-prawny (Wykaz zakładów przemysłowych w powiecie włocławskim we Włocławku) sygn. 1174; B. Berent, *Żydzi we Włocławku...*, s. 302; T. Kawski, *Ludność żydowska*, s. 147–149.

znajdujemy informację, iż na terenie miasta i powiatu wrocławskiego działały 52 fabryki⁵⁰. Natomiast w 1920 r. zarejestrowano już 180 zakładów przemysłowych, których właścicielami byli Żydzi (tj. 40% ogółu). Ilustruje to tabela.

Tabela 4. Liczba czynnych zakładów przemysłowych we Wrocławku w 1920 roku

Czynne zakłady przemysłowe	Miasto Wrocław		Powiat Wrocław		Razem	
	Ogółem	%	Ogółem	%	Ogółem	%
Fabryki wielkie i średnie w rękach żydowskich	28	68	28	30	56	48
Drobny przemysł w rękach żydowskich	54	48	70	18	124	31
Rękodzieła w rękach żydowskich	108	50	116	22	218	35

Źródło: APWL, SPWL, Sprawozdanie sytuacyjne w powiecie wrocławskim za 1920 rok, sygn. 328, k. 345.

Dopiero kryzys ekonomiczny 1929–1935 sparaliżował rozwój przemysłu we Wrocławku, ale w latach 1933–1938 istniały 54 zakłady przemysłowe zatrudniające powyżej pięciu robotników, w tym 33 żydowskie, co stanowiło 61,1%⁵¹.

Należy podkreślić, iż podstawowym czynnikiem rozwoju miasta przez cały okres międzywojenny były różne gałęzie przemysłu często

⁵⁰ APWL, SPWL, Sprawozdanie sytuacyjne w powiecie wrocławskim za 1919 rok, sygn. 328, k. 188.

⁵¹ B. Berent, *Żydzi we Wrocławku...*, s. 308.

zdominowane przez ludność żydowską. Żydzi posiadali zakłady produkcyjne w następujących gałęziach przemysłu⁵²:

Przemysł spożywczy:

- 1) „Włocławska Fabryka Cykorii «STELLA»”; zarząd I. Grundland, F. Grundland, J. Łęczycki, W. Mirecki; w l. 1937–1938 reorganizacja i zmiana nazwy na „Włocławska Fabryka Surgotów i Cykorii «STELLA» S.A.”;
- 2) Młyny wodno-parowe na Słodowie dzierżawiony przez braci Żychlińskich oraz M. Czarnego; od 1928 tylko przez M. Czarnego;
- 3) Młyn wodno-motorowy na Świecku (od 1927 Dawid Jakub);
- 4) Włocławski Młyn Parowy L. Stern i synowie. Spółka Akcyjna;
- 5) Młyn Motorowy «Suszyce»;
- 6) Młyn solny Lejb Stern;
- 7) Dystrylarnia Parowa oraz Fabryka Wód Gazowanych Eryk Bauer i spółka z o.o.;
- 8) Kujawska Olejarnia Bracia Gutowscy i Spółka;
- 9) Młyn Parowy M. Zausznica.

Przemysł metalowy:

- 1) Włocławska Fabryka Drutu dawniej C. Klauke. Spółka Akcyjna;
- 2) Fabryka Gwoździ i Drutu «Clavus» Leon Bądźzdrow i Spółka;
- 3) Fabryka Części Rowerowych Bracia Rawieccy.

Przemysł ceramiczny:

- 1) Cegielnia Parowa M. P. Opatowski;
- 2) Cegielnia «Borowo» (L. Dystylier, J. Brot, A. Lichtenstein, B. Silber).

⁵² APWŁ, SPWŁ, sygn. 1174; T. Kawski, *Życie gospodarcze mniejszości żydowskiej we Włocławku w latach 1918–1939*, maszynopis pracy magisterskiej dostępny w bibliotece Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku, Bydgoszcz 1995, s. 31–47; B. Berent, *Żydzi we Włocławku...*, s. 303–308; Księga adresowa Polski (wraz z Wolnym Miastem Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa, Warszawa 1929.

Przemysł fajansowy:

- 1) Włocławskie Zakłady Przemysłowe dawniej Teichfeld i Asterblum;
- 2) Włocławskie Fabryki Fajansu Leopold Czamański;
- 3) Polska Fabryka Fajansu. Bracia Cohn i Spółka;
- 4) Fabryka Fajansu «Kermos» (Zygmunt From, Józef Asterblum, Ernest Gold, Herman i Adolf Czamańscy oraz S. Ehrenreich).

Przemysł chemiczny:

- 1) Fabryka Mydła «Kujawianka»;
- 2) Fabryka Mydła J. Heresztain;
- 3) Fabryka Przetworów Smółcowych Lux;
- 4) Fabryka Tektur Smółcowych i Wyrobów Cementowych;
- 5) Włocławskie Przedsiębiorstwo Finkebsztein i Jakubowicz Tartak Fabryka Papy;
- 6) Asfaltowe, Przetwory Chemiczne i Fabryka Tektur Smółcowych Ludwik Pystylier;
- 7) M. Leśniewski – produkcja papy.

Przemysł papierniczy i graficzny:

- 1) Włocławska Fabryka Papieru. Spółka Akcyjna;
- 2) Drukarnia M. Wołkowicz i Spółka;
- 3) Drukarnia Artystyczna;
- 4) Drukarnia G. Altman i D. Horowitz.

Przemysł drzewny:

- 1) Włocławska Fabryka Przetworów Drzewnych M. L. Opatowski;
- 2) Tartak Parowy Szymon Kohn;
- 3) Tartak Finkelsztein i Jakubowicz oraz Fabryka Papy;
- 4) Przemysł Drzewny «Odbudowa» J. Zausznica;
- 5) Parowa Fabryka Skrzyń Ch. i J. Blumenthalowie;
- 6) Tartak Parowy i Heblarnia «Trak» Bracia Szymańscy;
- 7) Tartak Parowy i Skład Drzewa Maurycy Poznański;

- 8) Tartak Parowy «Budulec» (Ludwik Stern i Salomon Leszczyński);
- 9) Tartak Parowy M. Żółty.

Wymienione wyżej to tylko niektóre z większych zakładów przemysłowych znajdujących się w rękach żydowskich. Inne jak np. Włocławskie Przedsiębiorstwo Asfaltowe, Przetwory Chemiczne, Fabryka Tektur Smołowych należąca do L. Dystyliera, o czym nie ma mowy w znanych mi opracowaniach, cieszyły się dużą renomą nie tylko w Polsce, ale również za granicą. Fabryka ta została nagrodzona, za swoje wyroby, na wystawie międzynarodowej w Londynie w 1932 r. najwyższą nagrodą Grand Prix i złotym medalem⁵³.

Na wielkość produkcji, obrotów, a tym samym i zysk, wpływała koniunktura w rolnictwie, które stanowiło dla ludności Kujaw główne źródło dochodu.

Znaczny odsetek ludności żydowskiej trudnił się rzemiosłem. W 1930 r. Żydzi pracowali w 35 zawodach związanych z rzemiosłem na 49 odnotowanych. Całkowicie opanowali 9 zawodów (grawer, czapnik, perukarz, piernikarz, rzeźbiarz w drewnie, szmuklerz, sztukator, tokarz, wyrób narzędzi optycznych). Znaczny udział mieli w cholewkarstwie (96%), kuśnierstwie (92%), kapelusznictwie (86%), cukiernictwie (79%), krawiectwie (78%), szklarstwie (75%), introligatorstwie i blacharstwie (po 67%), tapicerstwie (56%), fryzjerstwie (55%), powroźnictwie, rymarstwie, szczotkarstwie (po 50%)⁵⁴.

Dzięki zmianie prawa przemysłowego, która nastąpiła w 1927 r., Żydzi otrzymali prawo zrzeszania się we własnych cechach wyznaniowych⁵⁵. We Włocławku zaczęły powstawać pierwsze żydowskie cechy przemysłowe, które to wyodrębniły się z sekcji branżowych Związku Rzemieślników Żydów.

⁵³ tak podaje reklama zamieszczona w „Kujawianinie” (informatorze handlowo-przemysłowym) za 1938 r., wydawanym przez braci Piotrowskich we Włocławku.

⁵⁴ T. Kawski, *Ludność żydowska...*, s. 150.

W mieście powstało wówczas 12 cechów, zaś przejściowo funkcjonowało ich nawet więcej, jak np. utworzony w 1935 r. cech rymarzy i powroźników. Warto podkreślić, iż utworzony wówczas cech cukierników Żydów był jedynym w tej specjalności na terenie województwa warszawskiego⁵⁶. Ilość cechów i liczebność ilustruje tabela.

Tabela 5. Stan żydowskich cechów rzemieślniczych we Włocławku w latach 1930 i 1932

Lp.	Cech	Rok utworzenia	Liczba mistrzów	
			1930	1932
1.	Cholewkarze	1929	18	40
2.	Cukiernicy	1929	16	14
3.	Fryzjerzy	1929	20	20
4.	Czapnicy i kuśnierze	1930	23	22
5.	Kapelusznicy	1930	13	11
6.	Krawcy	1929	65	46
7.	Malarze, murarze i zduni	1930	15	13
8.	Rzeźnicy i wędliniarze	1929	46	45
9.	Stolarze, tokarze i tapicerzy	1929	28	16
10.	Szewcy	1929	27	23
11.	Zegarmistrzowie, grawerzy, jubilerzy	1930	26	18

Źródło: P. Bokota, *Cechy rzemieślnicze we Włocławku*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, pod red. J. Staszewskiego, Włocławek 2001, s. 325.

Poziom zamożności rzemieślników Żydów będących właścicielami warsztatów był determinowany kilkoma czynnikami. Zależał między innymi od wielkości posiadanego warsztatu. Warsztaty rzemieślnicze były podzielone na kategorie od I do VIII w zależności od liczby za-

⁵⁵ P. Bokota, *Cechy rzemieślnicze we Włocławku*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, pod red. J. Staszewskiego, Włocławek 2001, 321–322.

⁵⁶ Tamże, s. 324–325; B. Berent, *Holocaust...*, s. 252; „Kujawianin” informator handlowo-przemysłowy, wydawany przez braci Piotrkowskich za 1938 rok.

trudnionych w nich pracowników⁵⁷. Większa liczba zatrudnionych w warsztacie świadczyła o wyższym poziomie zamożności właściciela. Na czele tej hierarchii stali hurtownicy żydowscy. Istniała również zależność między zamożnością rzemieślników i liczbą warsztatów z tej samej branży znajdujących się w mieście. Duża liczba warsztatów jednakowej branży powodowała szybkie nasycenie rynku wyrobami, a tym samym ograniczony zbyt na produkowane towary (krawiectwo, szewstwo). Na wzrost kapitału rzemieślników wpływ miało także usytuowanie warsztatu w centrum handlowym Włocławka (szybszy zbyt wyprodukowanego towaru, wyższe ceny)⁵⁸.

Inteligencja żydowska reprezentowana była przez: lekarzy, nauczycieli, pracowników umysłowych, oświatowych i kulturalnych⁵⁹.

Kilka słów warto poświęcić tym pierwszym. W 1922 r. rozpoczęło praktykę we Włocławku trzech żydowskich lekarzy: dr Pinkus Frankensztejn, dr Majer Linke oraz dr Edward Berg. W trzy lata później zatrudniono tutaj kolejnego lekarza wyznania mojżeszowego dra Majlecha Lesińskiego, a w roku 1928 następnych trzech: dra Henryka Igiela, dra Beniamina Brysza i dra Henryka Forberta. W latach trzydziestych następujący lekarze żydowscy podjęli prace we Włocławku: dr Bronisław Waldmann-Goldowa, dr Morduch Leński, dr Aron Hajdenwurcel, dr Chaim Klein, dr Markus Kraushar, dr Chaim Frankiel oraz dr Franciszek Heliodor Szumer. Przed wybuchem II wojny światowej wśród 38 praktykujących tutaj lekarzy 15 było wyznania mojżeszowego. W tym okresie praktykowało tu trzech felczerów żydowskich: S. Dojcz, Tajchmann oraz Józef Horn⁶⁰.

⁵⁷ Bronsztejn, *Ludność żydowska...*, s. 218.

⁵⁸ Tamże, s. 310.

⁵⁹ W 1919 r. na 47 lekarzy we Włocławku 23 było wyznania mojżeszowego, w tym 13 dentyków: w roku szkolnym 1928/29 było ogółem 283 nauczycieli, w tym 70 wyznania mojżeszowego, za: B. Berent, *Żydzi we Włocławku...*, s. 302.

⁶⁰ T. Rejmanowski, *Felczerzy i lekarze wyznania mojżeszowego Włocławka i regionu kujawskiego*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 13, Włocławek 1999, s. 188–190.

6. Życie polityczne Żydów

Życie polityczne Żydów w Polsce przed wybuchem II wojny światowej cechował: *niezwykle wybujały pluralizm partyjny, niewątpliwie wypływający z indoktrynacji ideałami mesjanizmu, syjonizmu, folkizmu i socjalizmu żydowskiego. Wszystkie te idee łączyło przeciwstawienie się prądom asymilacyjnym i antysemityzmowi. Dzielilo natomiast propagandowo-techniczne działanie w walce o przyszłość narodowo-państwową żydostwa, niezależnie lub wbrew antagonistycznym sprzecznościom klasowym*⁶¹.

We Włocławku w okresie międzywojennym działały i rozwijały się następujące żydowskie partie:

1. Związane z ruchem syjonistycznym i socjalistycznym:

- Wszechświatowa Organizacja Syjonistyczna (oddział włocławski z siedzibą przy ulicy Królewieckiej 35) – popularnie określana jako *Syjniści Ogólni*;
- Polej Syjon Lewica, Oddział we Włocławku przy ulicy Królewieckiej 23;
- Polej Syjon Prawica, Oddział we Włocławku przy ulicy Królewieckiej 23;
- Ogólnożydowski Związek Robotniczy Bund – oddział we Włocławku przy ulicy Piekarskiej 11.

2. Reprezentujące ruch ortodoksyjny:

- Organizacja Żydów Ortodoksów, występująca pod hebrajską nazwą *Szlomej Emunej Isroel*, potocznie zwana *Agudą*, siedziba we Włocławku przy ulicy Kowalskiej 5;
- Organizacja Syjonistów Ortodoksów *Mizrachi*, Oddział we Włocławku przy ulicy Łęskiej 52/54.

Największą popularnością wśród ludności żydowskiej Włocławka przez cały okres międzywojenny cieszył się ruch syjonistyczny. Na

⁶¹ Za: J. Orlicki, *Szkice z dziejów...*, s. 57–58.

jego umocnienie wpływ miały: pauperyzacja środowisk pracowniczych, wystąpienia antyżydowskie w pierwszych latach istnienia II Rzeczypospolitej, wielki kryzys gospodarczy oraz wzrost postaw antysemickich⁶².

Syjonizm był ruchem politycznym świeckim. Syjoniści uważali, że antysemityzm powstaje tam, gdzie Żydzi są rozproszeni wśród innych narodów. Jedynym rozwiązaniem według nich było utworzenie własnego państwa żydowskiego w Palestynie. Prace palestyńskie były dla nich celem najważniejszym. Syjonizm postrzegał społeczność żydowską jako odrębny naród i uważał za konieczne uznanie wspólnego języka, którym mógł być jedynie hebrajski. Bieżące zagadnienia życia politycznego u syjonistów schodziły na plan dalszy, aczkolwiek nie były lekceważone.

Grupa syjonistów wrocławskich wywodziła się z mieszczaństwa, drobnomieszczaństwa oraz inteligencji żydowskiej. Uchodziła ona za grupę bardzo dobrze zorganizowaną. Miernikiem sympatii politycznych Żydów zamieszkałych we Wrocławku były wyniki głosowania do organów samorządowych gminy żydowskiej. Należy podkreślić, że przez cały okres międzywojenny Organizacja Syjonistyczna w Polsce, Biuro Komitetu Okręgowego we Wrocławku, miało swoich reprezentantów w Radzie i Zarządzie gminy żydowskiej, byli to m.in.: Dawid Ersler, dr Leib Fuks, Herman Lewi, Ferdynand Kaufman, Becalel Bieżyński.

Syjoniści posiadali również swych przedstawicieli w Radzie Miejskiej. W wyniku wyborów w marcu 1919 r. do Rady Miejskiej z listy nr 10 – Żydowskiego Komitetu Wyborczego weszli: Dawid Ersler, Ferdynand Kaufman, J. Szubiński.

Po wyborach w 1922 r. w skład Rady Miejskiej weszli: inż. Alfred Sztolcman, z-ca Jakub Zausznica.

Od 1926 r. Alfred Sztolcman pełnił również funkcję wiceprezesa Magistratu m. Wrocławka. W latach trzydziestych w posiedzeniach Rady

⁶² T. Kawski, *Ludność żydowska...*, s. 168.

Miejskiej brali udział już nowi radni syjonistyczni, jak: Horn, Miedziński, Fuchs, Sz. Rotf, którzy aktywnie uczestniczyli we współrządzeniu miastem oraz stali na straży interesów swych współwyznawców.

Działalnością wrocławskiej Organizacji Syjonistycznych kierowali: dr Leib Fuks, Natan Perlberg, Dawid Ersler, Alfred Sztolcman, długoletnim jej sekretarzem był Abraham Huberman. Do grupy syjonistycznej Włocławka należeli także: Izaak Kowalski, Natan Brecher, Chaim Linke, Aleksander Jeziora, Moszek Weitzman, Meier Ernstein. Byli oni głosicielami nowej ideologii żydowskiego odrodzenia narodowego. Jeszcze zanim utworzono Narodowy Fundusz Żydowski zbierali pieniądze na osiedlenie się Żydów w Palestynie⁶³.

Syjniści założyli w 1917 r. Towarzystwo Gimnastyczno-Sportowe *Makabi*, którego celem była troska o rozwój fizyczny nie tylko jego członków. Pod patronem syjonistów założono również Żydowską Organizację Skautową *Haszomer Hacair* (Młody Harcerz) – Komenda Gniazda Włocławskiego. Zadaniem organizacji było moralne i fizyczne wychowanie młodzieży żydowskiej. Organizacja rozwinęła swą działalność po zarejestrowaniu w 1930 r. Włocławska Organizacja Syjonistyczna posiadała stuprocentowe wpływy w miejscowym oddziale Związku Rzemieślników Żydów. Związek ów miał siedzibę przy ulicy Królewieckiej 16, liczył ok. 350 członków. Wśród ludności żydowskiej cieszył się on dużym poważaniem⁶⁴.

Syjniści Ortodoksi *Mizrachi* (Wierni Zakonowi), reprezentowali prawicę syjonistyczną. Pierwsze grupy zostały założone we Włocławku w 1918 r. Ruch mizarchistyczny występował jako samodzielny kierunek polityczny w łonie syjonizmu. Dążył do faktycznego równouprawnienia obywatelskiego Żydów i autonomii narodowo-kulturalnej, na bazie gmin wyznaniowych z naczelną ich reprezentacją w postaci *Związku*

⁶³ B. Berent, *Żydzi we Włocławku...*, s. 280.

⁶⁴ O. Nikonowicz, *Przemiany polityczne we Włocławku w pierwszym okresie dyktatury sanacyjnej 1926–1930*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, seria A, s. 175–176.

Gmin Żydowskich Rzeczypospolitej. Główne hasło *Mizrachi* to: *Torah we Awodach* tj. Religia, Nauka i Praca⁶⁵. Rozwijała ona za pośrednictwem organizacji *Torbuth* (Kultura) szeroką działalność kulturalną i oświatową, m.in.: poprzez zakładanie i utrzymywanie własnego szkolnictwa z językami wykładowymi hebrajskim i polskim⁶⁶.

Członkowie wrocławskiej *Mizrachi* wywodzili się z drobnego i średniego mieszczaństwa. Do czołowych działaczy tej organizacji należeli: rabin J. L. Kowalski, Szmul Srebnik, Szyja Prawda, Kasryel Fiszel Tchórz, którzy udzielali się czynnie, w wieloosobowym zarządzie stojącym na czele żydowskiej gminy wyznaniowej. W latach trzydziestych grono aktywistów *Mizrachi* powiększyło się m.in. o: I. M. Bidermana, J. Wędrownika, A. Izbickiego, M. D. Turkeltauba, H. F. Globusa, A. Ungera, Frydlanda. W 1922 r. Mizarchistom udało się zdobyć miejsce w Radzie Miejskiej przez uzyskanie mandatu zastępcy dla Jakuba Zausznicy. Działalność *Mizrachi* w organach samorządowych gminy żydowskiej pozwalała im na realizację własnych postulatów. Systematycznie więc gmina subsydiowała szkołę *Mizrachi*, której budynek mieścił się przy ulicy Łęskiej⁶⁷.

Należy podkreślić, iż członkowie *Mizrachi* otaczali opieką oraz wspomagali finansowo szereg żydowskich instytucji socjalnych takich jak: Schronisko dla Starców Wyznania Mojżeszowego, Towarzystwo Wspierania Biednych Żydów, Ochotnicze Stowarzyszenie Pielęgniarstwa, Żydowski Dom Starców. Część swoich funduszy organizacja *Mizrachi* przeznaczyła na zakup ziemi w Palestynie⁶⁸.

Inną partią syjonistyczną we Wrocławku, od 1928 r. była Nowa Organizacja Syjonistyczna, inaczej nazywana *Syjniści Rewizjoniści*. Partia ta nawoływała do prowadzenia zarówno politycznej, jak i zbroj-

⁶⁵ A. Haftka, *Żydowskie stronnictwa polityczne w Polsce odrodzonej*, [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza i kulturalna*, pod red. I. Schipera, A. Tartakowera, A. Haftki, t. 2, Warszawa 1933, s. 259

⁶⁶ Tamże, s. 259–261; J. Orlicki, *Z dziejów stosunków...*, s. 62.

⁶⁷ B. Berent, *Żydzi we Wrocławku...*, s. 281–282.

⁶⁸ Tamże, s. 282.

nej walki z Arabami oraz Wielką Brytanią, która miała mandat nad Palestyną o stworzenie państwa żydowskiego w Palestynie po obu stronach Jordanu. Odrzucali ideę walki klasowej uznając jedynie syndykalistyczne teorie arbitrażu państwowego pomiędzy kapitałem a pracą w przyszłym państwie żydowskim. Przybudówką Młodzieżowego NOS było *Stowarzyszenie Młodzieży Żydowskiej im. Trumpeldora w Polsce*, zwane potocznie w środowisku żydowskim *Bejtar*⁶⁹.

W myśl założeń ideowych: *członkowie Bejtaru w Polsce poświęcają się jedynie dla syjonizmu pod którym rozumie się odbudowę państwa żydowskiego w Palestynie. Wychodząc z tego założenia, «Brith Trumpeldor» zwalcza wszystkie organizacje młodzieżowe, które są wrogię syjonizmowi (...). Zwalcza też młodzież syjonistyczną, która obok syjonizmu wyznaje ideały socjalistyczne*⁷⁰. Po ukończeniu 18 roku życia członek *Bejtaru* automatycznie stawał się członkiem NOS.

Nowa Organizacja Syjonistyczna łącznie z kierowaną przez nią przybudówką *Bejtar*, w latach trzydziestych liczyła we Włocławku ok. 300 osób. *Bejtarowscy* włocławscy redagowali żydowską gazetę *Włocławker Sztyme*⁷¹.

Oprócz wyżej wymienionych partii istniała we Włocławku organizacja polityczna o charakterze religijnym. W marcu 1919 r. na zebraniu Żydów ortodoksów we Włocławku powołano oddział Centralnej Organizacji Żydów Ortodoksów w Polsce pod nazwą *Szlomej Emunej Isroel* (Pokój Wiernych Izraelitów). W Polsce związek został założony w 1916 r. pod nazwą *Agudas Haortodoksim* (Związek Prawowiernych). Głównymi jej działaczami byli: Henoch Janower (prezes włocławskiej Agudy), J. M. Borembus, Elizar Flakser, Syne Praszkie. Aguda odegrała ważną rolę przede wszystkim w życiu obyczajowym Żydów włocławskich⁷².

⁶⁹ J. Orlicki, *Z dziejów stosunków...*, s. 66–68.

⁷⁰ Tamże, s. 68–69.

⁷¹ B. Berent, *Żydzi we Włocławku...*, s. 283.

⁷² Tamże.

Aguda odrzucała wszelkie polityczne koncepcje odbudowy państwa żydowskiego w Palestynie. Zwalczała więc te partie żydowskie, które stawiały sobie taki cel. Zarzuca im również upowszechnianie języka hebrajskiego, twierdząc, iż język hebrajski to język *święty* i powinien być tylko językiem liturgii. Natomiast język jidisz, powinien być dla Żydów, językiem dnia codziennego⁷³.

W 1924 r. Aguda zorganizowała szkołę talmudyczną *Jesodej Torach*, która mieściła się przy ulicy Kowalskiej 5. Program jej ograniczał się do studiowania Biblii i nauki języka hebrajskiego. Agudyści mieli swojego reprezentanta w Radzie Miejskiej, w osobie Syne Praszki, lecz lojalna wobec władzy organizacja nie wносиła spraw żydowskich na posiedzenie Rady Miejskiej⁷⁴.

Oprócz syjonistów (ogólnych) i mizarchistów we Włocławku działał także (utworzony w 1905 r. na konspiracyjnym zjeździe w Ciechoćniku) związek Socjalistów Żydowskich Poalej-Syjon w Polsce. Pierwsi członkowie Poalej-Syjon we Włocławku wywodzili się z inteligencji i drobno mieszczaństwa. Aktywnymi działaczami w tym okresie byli: Feliks Kino, Jakub Kowalski, Wolf Nachtigal, M. Żychliński, Józef Horn, Fiszlewicz i inni. W latach następnych nastąpił rozwój tej organizacji.

W 1920 r. na V Konferencji Światowego Związku Poalej-Syjonistów w Wiedniu nastąpił rozłam w partii. Znalazł on swoje odbicie również w Polsce. Tu w latach 1922–1926 ukształtowały się dwie konkurencyjne partie poalejsyjonistyczne: Żydowska Socjalistyczna Partia Robotnicza Poalej-Syjon, krótko zwana PS-Prawica i Żydowska Socjalistyczna Demokratyczna Partia Robotnicza w Polsce (krótko PS-Lewica)⁷⁵.

⁷³ J. Orlicki, *Z dziejów stosunków...*, s. 58–59; A. Haftka, *Żydowskie stronnictwa...*, s. 256.

⁷⁴ B. Berent, *Żydzi we Włocławku...*, s. 284.

⁷⁵ J. Orlicki, *Z dziejów stosunków...*, s. 63–65; A. Haftka, *Żydowskie stronnictwa...*, s. 270–271.

Poalej-Syjon Prawica była po partii syjonistów (ogólnych) najliczniejszym stronnictwem prawicy żydowskiej we Włocławku⁷⁶. Głównymi jej działaczami byli: Józef Horn, Janusz Freier, Prawer, Kontrowicz, Hersz Wolf Szenkier. W latach 1922–1926 część młodzieży żydowskiej organizacji *Ceirej-Syjon* zasilła szeregi PS-Prawicy, m.in. Moszek Lewi, Leib Luksemburg, J. Bornstein.

Program PS-Prawicy stanowił próbę godzenia interesów prawicy z interesami klasowymi żydowskich mas pracujących. Jednakże propagując ideę państwa żydowskiego w Palestynie – partia ta program reform, lansowanych na użytek robotników żydowskich w diasporze, przesuwiała na drugi plan. Młodzieżową przybudówką PS-Prawicy była organizacja *Frajhajt* (Wolność)⁷⁷.

Zadania swoje realizowała poprzez działalność polityczną, propagandową i kulturalną. Działalność polityczną prowadzić mogła dzięki wprowadzeniu swych członków do ciał samorządowych gminy żydowskiej (1924 r. – 1 mandat), do Rady Państwowej Kasy Chorych (w 1925 r. po jednym mandacie z PS-Lewicą i Bundem) oraz do Rady Miejskiej (w 1928 r. wybrano Józefa Horna)⁷⁸.

Najlepiej postawę partii wobec ówczesnej rzeczywistości ilustruje deklaracja złożona przez jej członków, piastujących mandaty radnych miejskich, na posiedzeniu tejże Rady w dniu 9 grudnia 1927 r. We wstępie deklaracji czytamy: *Fracja stwierdza, że obecna Rada Miejska nie odzwierciedla prawdziwej woli ludności miasta Włocławka, ponieważ zupełnie bezprawnie skasowano listę Opozycji Robotniczej. Fracja socjalistyczna Poalej Syjon-Prawica występuje stale przeciwko systemowi terroru i policyjnej samowoli, przeciwko jakiegokolwiek organizacji robotniczej. Ponadto w czwartym punkcie deklaracji partia stawia postulat świeckich i bezpłatnych szkół dla wszystkich dzieci*

⁷⁶ W jidysz: Jidisze Socjalistisze Arbeter Partaj

⁷⁷ Tamże, s. 64; O. Nikonowicz, *Przemiany polityczne...*, s. 177.

⁷⁸ B. Berent, *Żydzi we Włocławku...*, s. 285.

w wieku szkolnym... Dla dzieci żydowskich... szkół z językiem wykładowym żydowskim. Siódmy punkt deklaracji zawiera postulat wytrzeźwienia antysemityzmu z gospodarki miejskiej i zapewnienia ludności żydowskiej równych praw przy równych obowiązkach wobec miasta. W ósmym punkcie deklaracji żądano... *praw języka żydowskiego w działalności miejskiej*. W zakończeniu deklaracja stwierdza: *Frakcja socjalistyczna Poalej Syjon-Prawica wyraża swe przeświadczenie, że socjalistyczna polska klasa robotnicza będzie prowadziła wspólną walkę o spełnienie wymienionych wyżej zadań*⁷⁹.

PS-Prawica udzielała poparcia finansowego i otaczała opieką chalców (członków związku Hechluc-Pionier) z kibucu wrocławskiego, czyli obozu pracy, w którym chaluce przechodzili przeszkolenie zawodowe przed wyjazdem do Palestyny. W tych kręgach szerzyła swoją ideologię oraz zdobywała coraz większą popularność. Do wzrostu popularności PS-Prawicy przyczyniło się również propagowanie kultury żydowskiej poprzez organizowanie odczytów i prelekcji związanych z socjologią, literaturą, kulturą żydowską. Ponadto rozwinięto prace w organizacji *Freiheit* oraz w założonym w 1930 r. Towarzystwie Popierania Szkolnictwa Żydowskiego i Kultury Żydowskiej Szul-Kult. Wspólnie z pozostałymi organizacjami syjonistycznymi patronowali polejsyjniści prawicowi Towarzystwu Szerzenia Pracy Zawodowej i Rolnej wśród Żydów, zarejestrowanej w listopadzie 1927 r.⁸⁰

Konkurencyjna dla PS-Prawicy była PS-Lewica⁸¹. Jej postulaty pro-palestyńskie były zbliżone do ogólnosyjonistycznych. Uregulowanie kwestii żydowskiej w Polsce zamierzała osiągnąć poprzez: tworzenie autonomicznych instytucji dla *specyficznych potrzeb* żydowskich, wyłączenie funkcji wyznaniowych spod kompetencji zarządu gminy, uznanie języka jidysz za język narodowy Żydów w Polsce. Natomiast

⁷⁹ O. Nikonowicz, *Przemiany polityczne...*, s. 177.

⁸⁰ Tamże; B. Berent, *Żydzi we Wrocławku...*, s. 285–286.

⁸¹ W jidysz: Jdisze Socjalistisze Demokratysze Arbeter Partaj „Polej Sjon in Polejn”.

program socjalistyczny tej partii przewidywał: przebudowę ustroju społecznego w duchu socjaldemokratycznym, stworzenie jednolitej, bez różnic narodowościowych organizacji, związków zawodowych⁸².

Działaczami tej partii we Włocławku byli: Michał Przedecki, reprezentował partię w zarządzie gminy, Hersz Zimelman działający w Radzie Miejskiej i inni. PS-Lewica miała wpływy w Związku Zawodowym Pracowników Handlu. Liczyła jednak niewielu członków i na ogół nie przejawiała aktywnej działalności. Jedyne zarząd kooperatywny *Młot*, istniejący we Włocławku od 1920 r., składał się z członków Poalej-Syjon Lewicy. Zorganizowany przez poalejsjonistów lewicowy klub sportowy *Stern* (Gwiazda) potrafił przyciągnąć przede wszystkim młodych robotników i rzemieślników żydowskich⁸³.

W latach trzydziestych wśród proletariatu żydowskiego silne wpływy zdobył Powszechny Żydowski Związek Robotniczy *Bund*⁸⁴. Jego oddział powstał we Włocławku w 1902 r. *Bund* w swoim programie łączył konieczność rewolucyjnej zmiany stosunków ustrojowych w Polsce z dążeniem do autonomii narodowo-kulturalnej dla żydowskiej mniejszości narodowej. Zwalczał syjonizm jako ruch utopijny i szkodliwy dla interesów żydowskich w Polsce i ciągle przypominał, że Żydzi biorący czynny udział w życiu zbiorowości polskiej nie przestają być Żydami⁸⁵.

W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości włocławski oddział *Bundu* rozrósł się do 700 członków i składał się z proletariatu i rzemieślników żydowskich. Na czele organizacji stali: Szlama Hiller, Jakub Wyszogrodzki i Henryk Toruńczyk. Aktywnymi działaczami byli również: Abram Toruńczyk, Meir Dawid, I. L. Rosental, N. Gluzman, P. Gluzmanowa, Kalman Zielonka, Mania Rosen.

⁸² J. Orlicki, *Z dziejów stosunków...*, s. 65; A. Haftka, *Żydowskie stronnictwa...*, s. 281.

⁸³ B. Berent, *Żydzi we Włocławku...*, s. 286.

⁸⁴ W jidysz: Algemener Jidiszer Arberter in Polejn „Bund”.

⁸⁵ J. Orlicki, *Szkice z dziejów...*, s. 73; A. Haftka, *Żydowskie stronnictwa...*, s. 275.

Działacze *Bundu* prowadzili ożywioną propagandę partyjną pod szyldem organizacji zawodowych. Wpływali na działalność związków zawodowych krawców, szewców, cholewkarzy (Związek Zawodowy Pracowników *Igły*, Pracowników Skórzanych). Sekretarzem związków zawodowych w mieście był Moszek J. Szatan. Związki zawodowe, będące pod wpływami *Bundu*, firmowały organizowane przez te organizacje zebrania, comiesięczne odczyty z udziałem żydowskich pisarzy oraz przywódców politycznych.

Już od 1919 r. bundowcy wchodzili w skład Rady Miejskiej. Byli to radni i ich zastępcy: Szlama Hiller, Abram Toruńczyk, N. Gluzman, P. Gluzmanowa oraz H. Wyszogrodzki i I. Chajmowicz. W kolejnych wyborach w 1927 r. radnymi zostali: H. Wyszogrodzki, Sz. Hiller i A. Toruńczyk (dwaj ostatni byli reprezentantami *Bundu* w Radzie Miejskiej przez kilka kadencji).

W ostatnich wyborach do Rady w okresie międzywojennym w 1939 r., radnym zostali bundowcy: Szlama Hiller, dr Jakub Lessig oraz Moszek Allmann. Na forum Rady Miejskiej członkowie *Bundu* wspólnie z członkami PPS walczyli o poprawę warunków socjalno-bytowych robotników. Bund uczestniczył także w podejmowanych przez PPS akcjach strajkowych i manifestacyjnych. Systematyczną pracę prowadził na polu oświaty żydowskiej zgodnie z hasłem laizacji szkolnictwa. *Bund* włocławski zorganizował własną szkołę ludową. Była to tzw. *Volkschule* przy ulicy Królewieckiej. Jej kierownikiem był Moszek Allmann⁸⁶.

7. Antysemityzm

Omawiając dzieje Żydów w Polsce w okresie dwudziestolecia międzywojennego, nie sposób pominąć działalności o charakterze antysemickim prowadzonej przez niektóre partie polityczne, jak i grupy spo-

⁸⁶ B. Berent, *Żydzi we Włocławku...*, s. 288.

łeczne i zawodowe. Antysemityzm to wynikająca z różnego rodzaju uprzedzeń postawa niechęci, wrogości wobec Żydów i osób pochodzenia żydowskiego, prześladowanie i dyskryminacja Żydów jako grupy wyznaniowej, etnicznej lub rasowej oraz poglądy uzasadniające takie działanie⁸⁷.

Źródła antysemityzmu w II Rzeczypospolitej miały różnoraki charakter. Należy wymienić tu ekonomiczne postawy niechęci, czy wręcz wrogości wobec Żydów. W ich działalności gospodarczej dopatrywano się zagrożenia dla polskiego handlu, przemysłu i rzemiosła.

Do pierwszych wystąpień antyżydowskich we Włocławku doszło w dniach 5–9 stycznia 1919 r. Komuniści w celu destabilizacji sytuacji politycznej w mieście, wykorzystując bardzo trudną sytuację aprowizacyjną (brak podstawowych artykułów żywnościowych) zwołali wiec, na którym doszło do pierwszych ataków na uczestniczących w nim Żydów. Podburzani przez komunistów najczęściej młodzi ludzie przez kolejne cztery dni, wywoływali w mieście zajścia, podczas których napadano na Żydów, a w mieszkaniach i sklepach żydowskich wybijano szyby i grabiono towary. Władze nie radziły sobie z ekscesami i nie były w stanie zapewnić ludności żydowskiej bezpieczeństwa. Policja w pierwszych dniach niepokojów nie reagowała na przemoc i rozboje.

*W wielu wypadkach dopiero osobista interwencja starosty i Komendanta Policji wywierała wpływ na większą sprawność funkcjonowania Policji*⁸⁸.

Sytuacja uległa poprawie, gdy do Włocławka przybyły dodatkowe oddziały wojska. Ale Żydzi również ze strony żołnierzy doznali wielu upokorzeń. Żołnierz pilnujący porządku zamiast udzielić pomocy uciekającemu Żydowi, uderzył go kolbą karabinu. Zostało to odebrane jako zezwolenie do dalszych ataków. Zajścia we Włocławku nie spowodowały poważniejszych strat, uniknięto ofiar.

⁸⁷ Nowa Encyklopedia Powszechna, t. 1, Warszawa 1995, s. 187.

⁸⁸ APWŁ, SPWŁ, sygn. 328.

*Policja wraz z wojskiem i żandarmerią dokonała aresztowań ekscedentów, robotników, Żydów podejrzanych o strzelanie do wojska*⁸⁹.

Od tej pory władze wystrzegały się zdarzeń, które mogłyby niekorzystnie wpłynąć na stan bezpieczeństwa. I tak, np. starosta A. Olszewski nakazał, aby ceremonia przeniesienia rodaków do synagogi (30 września–1 października 1919 r.) odbyła się w spokoju bez uroczystego pochodu i muzyki⁹⁰. Kolejne zajścia z udziałem żołnierzy miały miejsce podczas wojny polsko-bolszewickiej w lipcu i sierpniu 1920 r. W mieście doszło ze strony żołnierzy do wymuszeń, podpaleń sklepów, a nawet wypadków bicia Żydów. Szczególnie kontrowersyjne wydarzenia miały miejsce przy pracach nad umocnieniem miasta. Pracujących Żydów, zmuszano wówczas do wznoszenia okrzyków: *Niech żyje Polska, niech zdechną Żydzi*. Należy podkreślić, iż obecny przy tym był wysokiej rangi oficer płk. Gromczyński⁹¹.

Niepokój wśród ludności zamieszkałej we Włocławku w grudniu 1922 r. wzbudziły wystąpienia prawicy w związku z wyborem na urząd prezydenta Rzeczypospolitej Gabriela Narutowicza. Narodowa Demokracja odmówiła prezydentowi elektowi, wybranemu głosami posłów zasiadających na lewicy i reprezentujących mniejszości narodowe, prawa do reprezentowania narodu polskiego. Działająca na terenie Włocławka Antysemitka Organizacja Młodzieży Polskiej *Rozwój* i Związek Ludowo Narodowy urządziły w mieście w dniach 8–12 grudnia szereg wieców i manifestacji, podczas których wyrażono niechęć i wrogość między innymi wobec Żydów i ich politycznych aspiracji. Demonstracje przebiegały spokojnie. Wznoszono jedynie okrzyki: *Precz z Narutowiczem, Precz z Żydami* oraz rzucano śniegiem w okna sklepów i mieszkań żydowskich⁹².

⁸⁹ Tamże.

⁹⁰ A. Laskowski, *Stosunki narodowościowe w powiecie włocławskim w okresie międzywojennym (1918–1939)*, maszynopis pracy magisterskiej w Archiwum UMK, Toruń 2000, s. 126.

⁹¹ Tamże, s. 127.

⁹² APWŁ, SPWŁ, sygn. 349, k. 15–17.

Towarzystwo *Rozwój* nie ustawało w szerzeniu nastrojów antysemitycznych. W kwietniu 1924 r. rozwieszano we Włocławku odezwy antyżydowskie tej organizacji pt. *Nie dajcie Żydom frymarzyć krwią Chrystusa Pana*. Starosta powiatowy zakazał rozpowszechniania tej odezwy, odwołując się do uczuć religijnych chrześcijan. W mieszkaniach osób podejrzanych o antysemityzm przeprowadzono rewizje⁹³.

Zajścia z ludnością żydowską spowodowane przez żołnierzy miały również miejsce w marcu 1924 r. Wówczas oficerowie 14 pułku piechoty po pijanemu zaczepiali przechodzących ulicą Żydów, grożąc im bronią. Żołnierze ci zostali pociągnięci do odpowiedzialności przez dowódcę 4 dywizji piechoty gen. Brygady Zielińskiego⁹⁴.

Do konfliktów na tle narodowościowym dochodziło również w szkołach. W 1925 r. wybuchł spór między uczniami Gimnazjum im. J. Długosza a uczniami Gimnazjum im. Ziemi Kujawskiej. Spór ten dotyczył współpracy z żydowskimi gimnazjalistami przy redagowaniu pisma szkolnego *Echo*⁹⁵.

W dniach od 11–18 listopada 1931 r. Włocławek ponownie stał się widownią ekscesów antyżydowskich wywołanych przez uczniów szkół średnich, ściślej rzecz ujmując, Państwowej Szkoły Rzemieślniczo-Przemysłowej oraz Gimnazjum Męskiego im. J. Długosza, które było prowadzone przez Włocławską Kurię Diecezjalną. Uczniowie tych szkół byli zwolennikami narodowej prawicy. Inspiracją do ich działań były wystąpienia antyżydowskie na wyższych uczelniach w Warszawie i w Wilnie.

W zajściach uczestniczyła również poza uczniami, uliczna łobuzeria. Niepokój w mieście, dla swoich celów, starali się wykorzystać komuniści, także pochodzenia żydowskiego. Naklejali oni odezwy wzywające młodzież szkolną do solidarności z robotnikami i wzywali do wystąpień przeciw rządowi.

⁹³ APWŁ, SPWŁ, sygn. 358, k. 15–17.

⁹⁴ APWŁ, SPWŁ, sygn. 355, k. 190–194.

⁹⁵ APWŁ, SPWŁ, sygn. 382, k. 1–30.

Podczas ekscesów kilku przechodniów żydowskich zostało lekko rannych, jeden zaś bardzo poważnie. Policja odnotowała również wypadki prowokowania zajęć przez młodzież żydowską. Władze wojewódzkie i powiatowe, aby stłumić ekscesy antyżydowskie, wydały policji zgodę na użycie pałek gumowych i gazów. Wobec osób stanowiących zagrożenie dla porządku policja stosowała areszt. Ogółem zatrzymano 24 osoby (14 zwolniono), w tym sprawcę ciężkiego pobicia⁹⁶.

W 1932 r. nasiliły się wystąpienia antyżydowskie wywołane przez Obóz Wielkiej Polski (OWP). Również we Włocławku OWP przez cały 1932 r. prowadziło bardzo aktywną propagandę antyżydowską. Członkowie OWP rozlepili we wrześniu na ulicach Włocławka plakaty antyżydowskie, nawołujące ludność polską do bojkotu handlu żydowskiego. Napisy na plakatach głosiły: *Nie kupuj u Żydów*; zamazywano również szyldy sklepów i warsztatów żydowskich⁹⁷.

Fala wystąpień antysemitycznym narastała szczególnie w latach kryzysu ekonomicznego. Sprawiała ona, iż inicjatywy społeczne podejmowane przez Żydów systematycznie zamierały. Akcja straganowa przyczyniła się do tego, że targi i jarmarki stały się miejscem bójek i napaści na handlujących Żydów⁹⁸.

Żydzi w reakcji na coraz ostrzejszą agitację antysemityczną, budzącą nienawiść i podkreślającą wrogość Żydów wobec państwa polskiego, utworzyli Związek Żydów Uczestników Walk o Niepodległość Polski, którego głównym celem była obrona granic Polski. Pierwsze uroczyste posiedzenie związku odbyło się 17 listopada 1933 r. Ważnym wydarzeniem dla członków tego związku oraz lokalnej społeczności było uroczyste odsłonięcie 24 listopada 1935 r. na żydowskim cmentarzu we Włocławku, nagrobków 13 włocławskich Żydów, poległych w walkach o niepodległość Polski w latach 1915–1920.

⁹⁶ APWŁ, SPWŁ, sygn. 382, k. 1–30, sygn. 375, k. 1501.

⁹⁷ A. Laskowski, *Stosunki narodowościowe...*, s. 129.

⁹⁸ Tamże, s. 129–130.

Młodsze pokolenie Żydów swoje rozgoryczenie wobec ogólnej sytuacji w kraju manifestowało w inny sposób niż starsi Żydzi. We Włocławku 1 lipca 1935 r. grupa wyrostków żydowskich uzbrojona w pałki zaczęła przechodzących ulicą chrześcijan krzycząc: *Walić tych skurwysynów Polaków*⁹⁹.

Kolejna fala antysemitycznych wystąpień w Polsce rozpoczęła się po śmierci J. Piłsudskiego. Akcja antyżydowska Narodowej Demokracji nabrała w tym to roku rozmachu w listopadzie i grudniu przed świętami Bożego Narodzenia. Bojówki endecji pikietowały sklepy żydowskie i terroryzowały (robiono zdjęcia) polskich klientów robiących zakupy u Żydów. Poza pikietami bojkot Żydów prowadzono przez: agitację domokrażną, rozpowszechnianie ulotek, plakatów oraz nalepek z hasłami antyżydowskimi, takimi jak: *Wszystkie Święta bez Żydów, Nie kupuj u Żyda, czy Ta świnia kupuje u Żyda*.

Członkowie SN uczestniczący w akcjach antyżydowskich we Włocławku nie ponosili konsekwencji za swoje czyny. Sytuacja taka zachęcała społeczność lokalną do udziału w poważniejszych zajściach, takich jak wybijanie szyb w sklepach i mieszkaniach żydowskich czy bicie Żydów¹⁰⁰.

W marcu 1936 r. we Włocławku, odbyła się akcja protestacyjna ludności żydowskiej w związku z rozpatrywanym przez parlament projektem o zniesieniu uboju rytualnego bydła. 15 maja odbyło się w tej sprawie zebranie. Przybyli na nie przedstawiciele związków zawodowych wchodzących w skład Rady Zawodowej, CKW, PPS, CKW, Poale Syjon Lewicy, KPP zorganizowali jednodniowy strajk w dniu 17 marca 1936 r., który zgromadził 300 osób¹⁰¹.

Ostatecznie, protesty na niewiele się zdały – ustawa ograniczająca ubój rytualny została uchwalona 20 marca 1936 r. przez Sejm, a trzy dni później przez Senat. Ubój mógł być prowadzony na obszarach,

⁹⁹ Tamże, s. 130–131.

¹⁰⁰ APWŁ, SPWŁ, sygn. 393, k. 72, 129.

¹⁰¹ Tamże, k. 52, 54.

gdzie ludność wyznania mojżeszowego, muzułmańskiego i karaibskiego stanowiła minimum 3% ogółu ludności. Ustawa, która weszła w życie z dniem 1 stycznia 1937 r. i całkowicie zakazywała uboju rytualnego m.in. w województwie pomorskim, do którego w dniu 1 kwietnia 1938 r. włączono powiat włocławski.

W czasie, gdy Żydzi protestowali przeciwko ustawie ograniczającej ubój rytualny, SN prowadziło ożywioną agitację antyżydowską, również w tej sprawie. Na odprawie sekcji Młodych SN, która odbyła się 2 kwietnia 1936 r. we Włocławku, zarządono, aby bezzwłocznie przystąpić do pikietowania sklepów żydowskich. Agitacje zapoczątkowano, rozpowszechniając ulotki antyżydowskie *Zbudźcie się Polacy*, zamierzano też rozlepić plakaty: *Do ataku*, rozpoczynające się od słów: *Z dniem 1 kwietnia 1936 roku apelujemy do narodu, by stanął do walki odżydzeniowej Polsce. Niechaj nikt nie żałuje ostatniego grosza i ostatnich swych sił, gdyż walka ta musi znaleźć zwycięstwo*¹⁰².

Szczyt akcji antysemitycznych we Włocławku przypadł na 1937 r. Endecja stosowała różne formy bojkotu handlu i rzemiosła żydowskiego. Po mieście krążyły partyjne bojówki, które miały zniechęcić do kupowania u Żydów. Przed każdym sklepem żydowskim wystawała pikietka broniąca Polakom wstępu. Pikietciarze często rekrutowali się z miejscowych bezrobotnych, których opłacała konkurencja. W dni targowe fotografowano Polaków wchodzących do sklepów żydowskich, fotografie te umieszczano w wychodzącej w Bydgoszczy antyżydowskiej gazetce *Szabesgoj*¹⁰³.

Pod koniec marca 1937 r. SN wspierane przez *Dziennik Kujawski* prowokowało we Włocławku zajścia antyżydowskie. Chciano w ten sposób wyrzucić presję na starostwie, aby nie zatwierdzało decyzji o targach w soboty. 5 sierpnia tego roku udało się endecji wywołać ekscesy w mieście¹⁰⁴.

¹⁰² Tamże, k. 388.

¹⁰³ APWŁ, sygn. 409, k. 244.

¹⁰⁴ APWŁ, SPWŁ, sygn. 328, k. 120–130.

W październiku kolportowano we Włocławku ulotki antyżydowskie oraz rysunki Polaka kupującego u Żyda opatrzone napisem: *Dajesz Żydom fest kopniaka, gdy kupujesz u Polaka. Pamiętaj, że hasłem twoim swój do swego i po swoje*. Te i inne ulotki drukowano na zlecenie SN w Poznaniu w lokalnych drukarniach w Inowrocławiu i we Włocławku¹⁰⁵.

Starosta włocławski M. Murmyło, wobec powtarzających się zająć i narastających nastrojów antysemitycznych, wykazywał coraz większą bezradność, której skutki najdotkliwiej odczuwała ludność żydowska. Przed świętem Kuczek¹⁰⁶, które miały odbyć się w dniach 9–19 listopada 1938 r., starosta wydał zakaz ustawiania szałasów przy głównych ulicach we wszystkich miastach w powiecie włocławskim. Zarządzenie to uzasadniano m.in. względami estetycznymi, ale miało przede wszystkim zapobiec zakłóceniom porządku publicznego. W poprzednich latach szałasły prowokowały młodzież do chuligańskich wybryków¹⁰⁷.

Pod koniec 1938 r., w związku ze zbliżającym się Świętem Bożego Narodzenia, akcja antyżydowska prowadzona była coraz energiczniej. W październiku ulotki wzywające do bojkotu rozpowszechniono w ograniczonych ilościach, natomiast w listopadzie pojawiło się ich znacznie więcej: *Walcz o Polskę bez Żydów, Zmusimy Żydów do emigracji z Polski, Kupuj tylko u Polaków* i inne¹⁰⁸.

Na stosunki polsko-żydowskie we Włocławku w okresie międzywojennym niewątpliwie miały wpływ sytuacja i rozwój akcji antysemitycznej w kraju. Hasła SN o wysiedleniu niepokornych Żydów, w sytuacji wzrastającego w wyniku złej sytuacji gospodarczej bezrobocia, trafiły na podatny grunt. Właśnie we Włocławku przemysł, handel, rzemiosło, w dużej mierze były w rękach żydowskich.

¹⁰⁵ APWŁ, SPWŁ, sygn. 1791, k. 241, 286.

¹⁰⁶ Święto Kuczek-sukkot – upamiętniające namioty, w których Synowie Izraela mieszkali na pustyni po wyjściu z Egiptu.

¹⁰⁷ APWŁ, SPWŁ, sygn. 233.

¹⁰⁸ APWŁ, SPWŁ, sygn. 1792, k. 77, 85.

Zbliżająca się wojna łagodziła napięcia między Żydami a Polakami w skali całego państwa. Można było zaobserwować udział ludności żydowskiej w przygotowaniach do obrony przed agresorem. Był to także okres pośpiesznych wyjazdów niektórych grup tej mniejszości narodowej poza granice Rzeczypospolitej. Wybuch wojny w dniu 1 września 1939 r. oznaczał dla ludności żydowskiej w Polsce początek zagłady.

ROZDZIAŁ II

Włocławek w granicach Kraju Warty

1. Faza przygotowań do masowych zbrodni na Żydach w Kraju Warty

a) okres Zarządu Wojskowego

1 września 1939 r. o godzinie 4:45 wojska Trzeciej Rzeszy rozpoczęły agresję zbrojną na Polskę. Po kilkunastodniowych walkach Wehrmacht zajął znaczną część ziem polskich. Z dniem 14 września rozpoczęła się, trwająca 1995 dni, okupacja Włocławka¹. To, co działo się w tym okresie we Włocławku było następstwem organizacji politycznej i administracyjnej zajętych przez Niemców ziem polskich. Z tego względu słuszne wydaje się, aby tym wydarzeniom poświęcić kilka słów.

Wkraczając do Polski, wojska niemieckie rozplakatowały dwujęzyczną odezwę dowódcy armii inwazyjnej i zarazem naczelnego dowódcy wojsk lądowych gen. Walthera Brauchitscha skierowaną do ludności cywilnej, która głosiła: *...Na terytorium zajętych przez wojska*

¹ W. Rezmer, *Walki w rejonie Włocławka. 9–13 września 1939 roku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 6, Włocławek 1998, s. 277–279.

*niemieckie władzę wykonawczą przejęli poszczególni dowódcy armii w pasach ich działania...*²

Okres sprawowania władzy na terenie okupowanej Polski, przez Zarząd Wojskowy, trwający 1 września–25 października 1939 r. podzielić można na dwa podokresy.

Pierwszy z nich przypada od 1 września do 2 października 1939 r., wówczas pełnię władzy na ziemiach polskich sprawował z rozkazu Hitlera, wspomniany wyżej naczelny dowódca wojsk lądowych gen. Brauchitsch. Z jego ramienia władzę sprawowali dowódcy poszczególnych armii, biorących udział w agresji na Polskę. Przy ich boku urzędowali szefowie zarządów cywilnych, do których należała cywilna administracja zajętych ziem³.

Tego rodzaju organizacja władzy przestała wystarczać w momencie, gdy armie hitlerowskie znalazły się w głębi Polski. Wówczas dnia 3 października 1939 r., na mocy dekretu Hitlera z 25 września 1939 r., wprowadzano administrację wojskową. Na jej czele stanął dotychczasowy dowódca armii „Północ” gen. Rundstedt z tytułem naczelnego dowódcy „Wschód”. Podlegały mu cztery okręgi wojskowe: Prusy Zachodnie, Poznań, Łódź i Kraków. W ramach administracji wojskowej utworzono dla całego okupowanego obszaru, jak i przy poszczególnych dowódcach wojskowych, urząd szefów administracji dla zarządzania sektorem cywilnym z dr. Hansem Frankiem jako naczelnym szefem administracji⁴.

Razem z działaniami militarnymi i pracami nad przyszłą organizacją administracji na zajętych terytorium szybko rozpoczęto przygotowania do rozprawy biologicznej z ludnością zamieszkującą podbite tereny. Zgodnie z rasistowską ideologią ostrze ludobójstwa hitlerowskiego skierowane zostało w pierwszym rzędzie przeciwko Żydom.

² Sz. Datner, *55 dni Wermachtu w Polsce 1 IX–25 X 1939*, Warszawa 1967, s. 88.

³ Tamże, Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1980, s. 46.

⁴ Sz. Datner, *55 dni...*, s. 88–89; Cz. Madajczyk, *Polityka...*, s. 46.

Program hitlerowskiej polityki w tym zakresie można poznać z wielu dokumentów, a przede wszystkim z memoriału Erchara Wetzla i Gerharda Hechta z listopada 1939 r. „O traktowaniu ludności na byłych obszarach Polski z punktu widzenia rasowo-politycznego”, opracowanego w RSHA z początkiem 1940 r., tajnego „Generalnego Planu Wschód” i wytycznych Himmlera z dnia 15 maja 1940 r. w sprawie *traktowania obcoplemiennych na Wschodzie*. Hitlerowska polityka narodowościowa zmierzała do zgermanizowania tych obszarów przez usunięcie zamieszkującej je ludności i osiedlenie Niemców etnicznych sprowadzonych ze Wschodu⁵.

Realizacja tego programu została powierzona na mocy dekretu Hitlera z dnia 7 października 1939 r. Himmlerowi, jako Reichsführerowi SS i Komisarzowi do Spraw Umacniania Niemczyzny. Zgodnie z tym dekretem Himmler otrzymał nieograniczone prawo *wyeliminowania... szkodliwego wpływu obcych narodowi niemieckiemu części ludności które stanowią niebezpieczeństwo dla Rzeszy i dla niemieckiej wspólnoty narodowej*⁶.

We wrześniu ukazały się pierwsze dyrektywy dotyczące sposobów postępowania z Żydami. W dniu 21 września 1939 r. odbyła się narada dowódców grup operacyjnych policji bezpieczeństwa działających w Polsce; uzyskali oni wówczas wytyczne postępowania względem ludności żydowskiej od Reinharda Heydricha. Heydrich rozróżniał cel ostateczny (Endziel) postępowania oraz kolejne etapy (Nahziele) jego realizowania. W pierwszym rzędzie zalecał rozpoczęcie przygotowań natury technicznej i gospodarczej, zmierzających do przesiedleń Żydów, celem ich skoncentrowania w większych ośrodkach aż do całkowitego ich usunięcia z terenów, które miały przypaść Rzeszy. Zalecał tworzenie gett, wprowadzenie przymusu pracy, oznakowanie, wyru-

⁵ M. Kaczmarek, *Zagłada Żydów w Kraju Warty w hitlerowskiej polityce eksterminacyjnej*, [w:] *Ośrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem i jego rola w hitlerowskiej polityce eksterminacyjnej*. Materiały z sesji naukowej – Konin 24 kwietnia 1995, Konin 1995, s. 47–48.

⁶ Tamże, s. 48.

gowanie z życia gospodarczego. Zobowiązywał w końcu do współdziałania w ścisłym porozumieniu z władzami wojskowymi i administracją niemiecką⁷.

Nakazana w wytycznych Heydricha współpraca przyniosła szybkie owoce.

Od pierwszych dni okupacji zastosowano rasistowskie ustawy norymberskie z 15 września 1935 r., które naziści wprowadzili wcześniej wobec Żydów niemieckich, austriackich i czeskich. Formalnie obowiązywały one na ziemiach wcielonych do Rzeszy od 31 maja 1941 r., ale była to jedynie legalizacja *ex post*⁸.

Już w czasie trwania kampanii wrześniowej, jak i w okresie Zarządu Wojskowego, oddziały Wehrmachtu i towarzyszące im jednostki Einsatzgruppen dokonywały indywidualnych i masowych morderstw ludności żydowskiej. W prześladowaniach Żydów brały również udział formacje, takie jak Oddziały SS (Schutzstaffeln – SS) i Oddziały Szturmowe (Sturmabteilungen – SA) oraz wywodzące się z miejscowego społeczeństwa Formacje Selbstschutzu.

Niszczono synagogi. Niektóre z nich podpalono, inne wysadzono w powietrze lub też demolowano ich wnętrza. Winę za to zrzucano często na Żydów.

Majątek żydowski od pierwszych dni okupacji podlegał konfiskacie. Przedsiębiorstwa oddawano miejscowym Niemcom w komisaryczny zarząd.

Mieszkania i sklepy ograbiło wojsko, policja i miejscowi Niemcy.

Ewentualne zapasy znalezione u Żydów konfiskowała hitlerowska opieka społeczna. Policja zabierała pieniądze znalezione podczas re-

⁷ M. Kaczmarek, *Zagłada Żydów...*, s. 48; S. Nawrocki, *Terror policyjny w „Kraju Warty” 1939–1945*, Poznań 1973, s. 4; A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961, s. 183, 213, 238; D. Dąbrowska, *Zagłada skupisk żydowskich w Kraju Warty w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH” 1955, nr 13–14, s. 126.

⁸ D. Dąbrowska, *Zagłada skupisk...*, s. 126.

wizji w mieszkaniach żydowskich. Na początku października wprowadzono przymus pracy dla całej ludności żydowskiej. Poza tym Żydzi na każdym kroku byli maltretowani, szykanowani i bici⁹.

Mimo zapowiedzi głównodowodzącego Walthera Brauchitscha z 11 września 1939 r., że *wszelkie przepisy prawa międzynarodowego będą szanowane*, ludność żydowska została wyjęta spod prawa¹⁰.

b) Okres Zarządu Cywilnego

Dnia 25 października 1939 r. weszło w życie zarządzenie Hitlera o nowym podziale administracyjnym. W praktyce oznaczało ono koniec panowania na ziemiach polskich Zarządu Wojskowego i objęcie administracji przez władze cywilne¹¹.

Niemcy podzielili całe okupowane przez siebie terytorium na dwie części: Generalną Gubernię oraz tak zwane ziemie wschodnie wcielone do Rzeszy. Na tych ostatnich utworzono na mocy zarządzenia Hitlera z dnia 8 października 1939 r. cztery nowe jednostki administracyjne, dwa okręgi Rzeszy: Reichsgau Danzing – Westpreussen i Reichsgau Posen oraz dwie rejencje: katowicką i ciechanowską. Nazwę Reichsgau Posen zmieniono w dniu 29 stycznia 1940 r. na Reichsgau Warthendland (Kraj Warty) i ta ostatnia utrzymała się aż do końca wojny. Włocławek znalazł się w jego granicach¹².

Kraj Warty, stanowiący najważniejszą część ziem wschodnich wcielonych do Rzeszy, był jednym z największych okręgów administracyjnych niemieckich, a w zamyśle jego twórców miał się stać okręgiem wzorcowym.

Podzielono go na trzy obwody regencyjne z osobnymi władzami podległymi namiestnikowi w Poznaniu. Cały teren liczył ogółem

⁹ M. Kaczmarek, *Zagłada Żydów...*, s. 48; D. Dąbrowska, *Zagłada skupisk...*, s. 124–125.

¹⁰ M. Kaczmarek, *Zagłada Żydów...*, s. 48.

¹¹ Cz. Łuczak, *Kraj Warty 1939–1945*, Poznań 1972, s. 10; Sz. Datner, *55 dni...*, s. 89.

¹² Cz. Madajczyk, *Polityka...*, s. 65–66.

43 905,19 km² i dzielił się na rejencje w następującym stosunku: poznańska 15 419,53 km², inowrocławska 14 441,04 km² oraz rejencja łódzka 14 044,62 km²¹³.

Mapa 1. Podział Administracyjny Kraju Warty

Źródło: za: Cz. Łuczak, *Kraj Warty 1939–19. Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1972, s. 16–17.

Terytorium, które weszło w skład Kraju Warty zamieszkiwane przed wybuchem II wojny światowej było 4 922 200 osób, w tym około 400 000 Żydów; najwięcej w rejencji łódzkiej ok. 326 000 oraz inowrocławskiej

¹³ S. Waszak, *Bilans walki narodowościowej rządów Greisera*, [w:] „Przegląd Zachodni” 1946, nr 6, s. 483; D. Dąbrowska, *Zagłada skupisk...*, s. 123; Cz. Łuczak, *Kraj Warty 1939–1945. Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1972, s. 15.

– 54 087, a w poznańskiej – ok. 4500 Żydów¹⁴. Ogromna część tej nacji w wyniku realizacji hitlerowskiej polityki zagłady Żydów została wymordowana. Holocaust przeżyło niewielu, ok. 12 000 osób.

Stosunki narodowościowe w Kraju Warty doskonale obrazuje artykuł S. Waszaka i zamieszczona w nim tabela:

Tabela 6. Stosunki narodowościowe w Kraju Warty do roku 1939 (dane w tysiącach)

Rejencja	Rok 1931				Rok 1939			
	Ogółem	Polacy	Niemcy	Żydzi	Ogółem	Polacy	Niemcy	Żydzi
Poznań	1269,6	1155,6	108,4	3,9	1373,9	1259,3	108,4	4,5
Inowrocław	1180,3	1038,2	88,4	51,1	1303,2	1157,4	89,1	54,1
Łódź	2095,2	1629,4	126,3	320,3	2245,4	1773,2	127,1	325,9
Razem	4545,1	3823,2	323,1	375,3	4922,2	4189,9	324,6	384,5

Źródło: S. Waszak, *Bilans walki narodowościowej rządów Greisera*, [w:] „Przegląd Zachodni” 1946, nr 6, s. 486.

Na czele administracji Kraju Warty stanął Artur Greiser jako namiestnik Rzeszy, czyli Reichsstaathalter, oraz szef NSDAP tego okręgu – Gauleiter. Historia okupacji tego terytorium jest ściśle związana z jego osobą. Wyposażony w pełnię władzy partyjnej i państwowej, Greiser skoncentrował swoje wysiłki na trzech zasadniczych sprawach: na powiększaniu terytorium Kraju Warty, uczynieniu z niego wzorcowego okręgu administracyjnego Rzeszy oraz germanizacji i związanym z nią opracowaniu metod postępowania z zamieszkałą tu ludnością polską¹⁵. Słynął on z nienawiści do Żydów. Stosunek Greisera do tej nacji doskonale charakteryzuje część jego przemówienia wygłoszonego w Austrii w 1940 r. po założeniu getta łódzkiego a zatytułowanego „Judenpolitik”. Powiedział on wówczas: *W getcie łódzkim w Warthegau wykorzystywana jest siła robocza Żydów. Żydzi zdolni do pracy*

¹⁴ D. Dąbrowska, *Zagłada skupisk...*, s. 122.

¹⁵ Cz. Łuczak, *Kraj Warty...*, s. 11.

zamieszkują w getcie, w którym pracuje się na trzy zmiany w przemyśle odzieżowym. Co zaś się stanie z niepracującymi Żydami (tzn. z kobietami, dziećmi, starcami i chorymi) nie muszę tu mówić¹⁶. Widać że już wtedy Greiser planował ich zagładę.

Po wprowadzeniu zarządu cywilnego (26 października 1939) i rozwiązaniu grup operacyjnych (grudzień 1939) postępowanie władz wobec Żydów nabrało form zorganizowanych. Niemniej mieściło się ono całkowicie w wytycznych Heydricha. Określony w nich ramowo kierunek działań obowiązywał do 1941 r.

W praktyce, chronologicznie rzecz biorąc, hitlerowska polityka eksterminacyjna w Kraju Warty realizowana była etapami, przy zastosowaniu coraz to bardziej surowszych metod. Aleksander Pakentreger w swym artykule wyróżniła następujące etapy eksterminacji Żydów na omawianym obszarze¹⁷:

- wprowadzenie terroru fizycznego, ekonomicznego, moralnego i prawnego;
- wysiedlenie do Generalnego Gubernatorstwa;
- izolacja i koncentracja pozostałych po wysiedleniach Żydów w gettach i skierowanie ich w części do obozów pracy (Judenlagerów);
- likwidacja gett i obozów pracy połączona z eksterminacją Żydów w ośrodkach wyniszczenia, najpierw w pierwszym na ziemiach polskich obozie zagłady w Chełmnie nad Nerem, a później w obozach koncentracyjnych w Oświęcimiu, Stuttwie, Ravensbrück.

Zgodnie z zarządzeniem Himmlera z dnia 30 października 1939 r., które stanowiło, że wszyscy Żydzi z terenów przyłączonych do Rzeszy w okresie od listopada 1939 r. do grudnia 1940 r. mają być przesiedleni do Generalnej Guberni, trwały wysiedlenia ludności żydowskiej z terenów Kraju Warty. Akcją wysiedleńczą kierowali, czuwając nad

¹⁶ A. Pakentreger, *Polityka władz niemieckich w tzw. Kraju Warty wobec Żydów*, [w:] „Biuletyn ŻIH” 1977, nr 4, s. 35.

¹⁷ Tamże.

jej sprawnym przebiegiem, inspektorzy Policji Bezpieczeństwa pod kierunkiem szefa specjalnego referatu IV Departamentu (Gestapo) RSHA Hauptsturmführera SS Adolfa Eichmana.

Brutalne traktowanie, grabież mienia, nieludzkie warunki w czasie transportu i w miejscu osiedlenia były przyczyną śmierci wielu wysiedlonych. Brak dokładnych danych nie pozwala nam ustalić dokładnej liczby Żydów deportowanych z Kraju Warty. Przyjmuje się, że w okresie od września do grudnia 1939 r. oraz w pierwszych miesiącach 1940 r. ubyło z Warthegau ok. 140 000 Żydów¹⁸.

Dla władz GG masowe wysiedlenia ludności z „ziem wcielonych” stworzyły ogromne trudności aprowizacyjne i mieszkaniowe. Konieczne było ich wstrzymanie.

Już w pierwszym kwartale 1940 r. z powodu zaprzestania wysiedleń władze okupacyjne przystąpiły do tworzenia gett i izolowania Żydów. Pierwsze w Kraju Warty było getto łódzkie, które utworzone zostało 8 lutego tego roku, na mocy zarządzenia prezydenta policji w Łodzi, Brigadenführera SS Johanesa Schäfera. W lutym utworzono również getta w Pabianicach i Warcie. W maju i czerwcu tegoż roku w Szadku, Kutnie, Żychlinie, a w roku następnym kolejne, m.in. w Łęczycy, Kole, Uniejowie, Włocławku i Poddębicach. Wszystkie wyżej wymienione getta były zamknięte, ale obok nich powstały tzw. getta otwarte, jak w Bełchatowie, Kaliszu, Ozorkowie, Zduńskiej Woli. Powstała również niewielka liczba gett wiejskich¹⁹.

¹⁸ M. Kaczmarek, *Zagłada Żydów...*, s. 48; D. Dąbrowska, *Zagłada skupisk...*, s. 126.

¹⁹ A. Pakentreger, *Polityka...*, s. 39.

2. Włocławek w pierwszych miesiącach okupacji

Pierwsi Żydzi zostali zastrzeleni przez żołnierzy Wehrmachtu już w trakcie zdobywania niektórych miejscowości bądź zaledwie w kilka godzin po ich opanowaniu. Podobny przebieg zdarzeń we wrześniu 1939 r. można odnotować również we Włocławku²⁰.

Wojska hitlerowskie wkroczyły do miasta 14 września 1939 r. Wówczas ustanowiono komisaryczny zarząd miasta i utworzono dowództwo tytułowego obszaru armii, podlegające dowódcy 8 armii hitlerowskiej – gen. Johannesowi von Blaskowitzowi²¹.

Stanowisko komisarza miasta, a następnie nadburmistrza powierzono Hansowi von Cramerowi, który przybył wraz z oddziałami Wehrmachtu. Zastępcą von Camera mianowano przybyłego z Niemiec Standartenführera SA Eilerta Hesemeyera, który to równocześnie pełnił funkcję przywódcy miejscowych oddziałów SA (Sturmabteilung SA)²².

Najwcześniej przeciw ludności żydowskiej we Włocławku wystąpiły oddziały SD należące do Einsatzgruppe III (oddziały do zadań specjalnych) dowodzone przez dra Hansa Fischera, które wkroczyły do Włocławka wraz z oddziałami Wehrmachtu²³.

Z tego okresu znane są wypadki strzelania do bezbronnej ludności żydowskiej. W taki sposób został zabity, strzałem w tył głowy, przez idącego za nim ulicą Niemca, Żyd o nazwisku Czaman²⁴.

²⁰ Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979, s. 99.

²¹ W. Rezmer, *Walki w rejonie...*, s. 277–278; T. Jaszowski, *Okupacyjna martyrologia Żydów włocławskich*, [w:] *Z badań nad eksterminacją Żydów na Pomorzu i Kujawach*, pod red. Tadeusza Jaszowskiego, Bydgoszcz 1983, s. 22.

²² T. Jaszowski, *Okupacyjna...*, s. 29–30; E. Pyszczyński, *Wrzesień 1939 roku we Włocławku*, maszynopis w zbiorach Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku, s. 6.

²³ E. Pyszczyński, *Wrzesień 1939...*, s. 7.

²⁴ B. Berent, *Zagłada Żydów*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, pod red. Jacka Staszewskiego, t. 2, Włocławek 2001, s. 432–433.

Jednak eksterminacja ludności żydowskiej tak na dobrą sprawę rozpoczęła się dopiero z chwilą wkroczenia do miasta oddziałów drugiego pułku SS „Brandenburg” dowodzonego przez SS-Standartenführera Paula Nositza.

W dniu 22 września 1939 r. wieczorem po godzinie policyjnej (czyli 22⁰⁰) żołnierze tej formacji zatrzymali, pod zarzutem nielegalnego gromadzenia się, dwudziestu trzech Żydów, zebranych na świątecznej modlitwie w domu Izraela Dyszla, zamieszkałego przy ulicy Łęgskiej 69. Był to piątek, dzień poprzedzający święto żydowskiego Jom Kippur („Sądny Dzień”). Dziesięciu spośród zatrzymanych Żydów zostało zastrzelonych. M. Lisiak w swojej relacji podaje, iż kilku Żydów, dających jeszcze oznaki życia zakopano żywcem. Akcją tą dowodził esesman Kiełpiński. Na podstawie relacji świadków można ustalić jedynie pięć nazwisk zastrzelonych tego dnia osób. Byli to: Israel Dyszel, Hersz i Huger Głowińscy, Jakub Birnholc, Bieżyński²⁵.

Do dalszych wystąpień wobec Żydów doszło w dniu 24 września 1939 r. Tego dnia Niemcy podpalili dwie synagogi. Najpierw przy ulicy

²⁵ Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Delegatura w Bydgoszczy, Ankiety dotyczące zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego w latach 1939–1945 [Powiat Włocławek]–OKBZH w Bydgoszczy, teczka nr 8: Represje na ludności żydowskiej przed utworzeniem getta, sygn. 26/61, k. 351 (dalej: IPN BY, sygn. 26/61); Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, Getto – Włocławek, sygn. 301/375; M. Lisiak, *Zagłada skupiska Żydów Włocławka*, relacja w języku żydowskim, tłum. Jakub Bromberg, s. 2, (dalej: AŻIH, sygn. 301/375); Protokół oględzin dwóch opisów z zespołu akt E. Ringenbluma; rel. oznaczone sygn. ŻIH Ring. I/936 dołączony do akt Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Bydgoszczy, które znajdują się w Instytucie Pamięci Narodowej Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku Delegatura w Bydgoszczy, sygn. Ds. 25/66 (dalej: AOKBZH-B, sygn. Ds. 25/66); J. Libiszewski, *Getta w powiecie włocławskim*, materiały na sesję naukową „W 45 rocznicę zagłady skupisk żydowskich w Kraju Warty”, Zduńska Wola, 23 X 1987, s. 3; T. Jaszowski, *Okupacyjna...*, s. 23; D. Dąbrowska, *Zagłada skupisk...*, s. 124; M. Lisiak, *Likwidacja Żydów we Włocławku*, „Gazeta Kujawska”, nr 97 z 26 IV 1946, s. 3; Cz. Łuczak, *Dzień po dniu w okupowanej Wielkopolsce i Ziemi Łódzkiej (Kraj Warty) – kalendarium wydarzeń*, Poznań 1993, s. 16; E. Pyszczyński, *Wrzesień 1939...*, s. 8.

Żabiej, a nieco później przy ulicy Królewieckiej²⁶. Od płonących synagog zapaliły się dwa sąsiadujące z nimi domy. Podpalenie tych domów przypisano Żydom, sugerując, że zrobili to w akcie zemsty²⁷.

Fot. 2. Włocławek – płonąca synagoga przy ulicy Żabiej, wrzesień 1939 r., fot. n.n., zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku

Wykorzystując ten zarzut P. Nositz, dowódca 2 pułku SS-Brandenburg, jeszcze tego samego dnia wieczorem, nakazał masowe aresztowania Żydów i osadzenie ich w miejscowym więzieniu przy ulicy Karn-

²⁶ M. Lisiak w swej relacji pisze, że tego dnia został podpalony także dom modlitwy cadyka z Góry Kalwarii.

²⁷ IPN BY, sygn. 26/61, k. 352; AOKBZH-B, sygn. Ds. 25/66; D. Dąbrowska, *Zagłada skupisk...*, s. 125; T. Jaszowski, *Okupacyjna...*, s. 23; Cz. Łuczak, *Dzień po dniu...*, s. 17; E. Pyszczyński, *Wrzesień 1939...*, s. 8.

kowskiego. W nocy z 24/25 września zatrzymano ok. 1000 Żydów²⁸. Nazajutrz po zwolnieniu starych i obłożnie chorych, większość aresztowanych przeniesiono do koszar wojskowych przy ulicy Żytniej. Aresztantów trzymano jako zakładników, chcąc zastraszyć społeczność żydowską i wymusić na Gminie Żydowskiej kontrybucje. Zakładnicy wykorzystywani byli do ciężkich robót. M. Lisiak w swych wspomnieniach na łamach „Gazety Kujawskiej” opisuje wypadek jaki się zdarzył podczas marszu do pracy jednej z grup zakładników. Żona jednego z aresztantów, a był nim Alta Szyler, rzuciła mu kawałek chleba. Wówczas jeden z esesmanów wyciągnął pistolet i na jej oczach zabił męża²⁹.

Pogrom na Żydach dokonany przez oddziały z 2 pułku „Brandenburg” w dniach 22–25 września 1939 wywołała ożywioną korespondencję między władzami wojskowymi i władzami SS. Wynika z niej, że dowódca pułku SS, Paul Nositz, tylko pozorował przybycie do Polski otrzymanym, rzekomo od swoich przełożonych, zadaniem przeczesania terenów zajętych przez Wehrmacht, w poszukiwaniu rozproszonych oddziałów polskich, zabezpieczenia porzuconej broni itp. W rzeczywistości przez cały czas pobytu w Polsce zajmował się aresztowaniem i mordowaniem Żydów. Działał na polecenie SS-Gruppenführera Theodora Eickego, a sprawozdania ze swej działalności składał do sztabu H. Himmlera³⁰.

W dniu 26 września 1939 r. Oddział SS Nositza wyjechała z Włocławka. W sumie nie ustalono, ilu Żydów zostało we Włocławku zamordowanych przez oddziały SS Nositza, jednakże barbarzyński sposób

²⁸ Dokładna liczba aresztowanych jest trudna do ustalenia, autorzy podają sprzeczne dane, np. Tadeusz Jaszowski w artykule *Okupacyjna martyrologia Żydów włocławskich* pisze, że Nositz aresztował 800 Żydów, dwóch Żydów zostało zastrzelonych, a jeden ranny; M. Lisiak w swej relacji szacuje liczbę aresztowanych na ok. 1200 osób również D. Dąbrowska pisze o aresztowaniu 1200 zakładników żydowskich.

²⁹ M. Lisiak, *Likwidacja Żydów...*, s. 3

³⁰ T. Jaszowski, *Okupacyjna...*, s. 24.

przeprowadzania akcji przeciwko Żydom i fakt, że odbyła się ona na polecenie najwyższych czynników policyjnych III Rzeszy ma swoją historyczną wymowę³¹.

Po opuszczeniu miasta przez tę formację, akcje przeciwko Żydom kontynuował komisaryczny burmistrz miasta von Cramer oraz jego pomocnik Max Dunkhorst, który pełnił funkcję sekretarza lub jak inni określają „adiunkta” Cramera. Dunkhorst, z pochodzenia Niemiec, urodzony w Łodzi, prawdopodobnie był informatorem von Cramera. Do czasów II wojny światowej pełnił funkcję urzędnika pocztowego we Włocławku, a ponadto pracował jako trener sportowy w klubach żydowskich „Makabi” we Włocławku i w Łodzi. Okupacja Polski była od dawna przygotowywana przez dowództwo wojskowe, centralne władze NSDAP, wywiad oraz policje bezpieczeństwa i gestapo. Przyszłe władze okupowanych ziem polskich przygotowywały miejscowych działaczy mających służyć im pomocą. Na pewno Max Dunkhorst ze względu na swoją pracę był człowiekiem dobrze zorientowanym w stosunkach społeczno-politycznych we Włocławku i doskonale nadawał się na informatora³².

Cramer miał wyjątkowo wrogi stosunek do Żydów. Był autorem wielu rozporządzeń antyżydowskich. Przyjmował on delegatów Gminy Żydowskiej odwrócony do nich plecami albo z rewolwerem w rękę³³.

W dniu 29 września 1939 r., w czasie Świąta Szałasów, ukazało się jego ogłoszenie informujące, iż aresztowani Żydzi jako sprawcy pożarów z dnia 24 września tegoż roku, postawieni zostaną przed sądem wojennym. Jednocześnie Gmina Żydowska zobowiązana została do żywienia aresztantów i zapłacenia kontrybucji w wysokości 100 000 złotych w terminie do 1 października 1939 r., pod groźbą rozstrzelania zatrzymanych w razie nie wywiązania się z tego zobowiązania. Jeden z punktów zarządzenia Cramera zabraniał Żydom poruszania się po

³¹ Tamże.

³² T. Jaszkowski, *Okupacyjna...*, s. 28.

chodnikach. Żydzi mieli chodzić tylko jezdnią, gdyż na chodniku zachowują się wyzywająco wobec żołnierzy Wehrmachtu i *wzbudzają wstręt wśród niemieckich żołnierzy*³⁴.

Uzasadnienie represji niemieckich wobec Żydów wrocławskich zawarte jest w meldunku, działającej na terenie Wrocławka, Einsatzgruppe III z dnia 30 września 1939 roku:

*Szczególnie bezczelne zachowanie wykazali Żydzi we Wrocławku. Chociaż prawie 1000 zostało tutaj aresztowanych przez Formację Trupich Czaszek i umieszczonych w więzieniu, duże grupy Żydów stały wyzywająco po akcji aresztowania na chodnikach i w ten sposób utrudniały ruch niemieckich członków Wehrmachtu...*³⁵

Kontrybucje w wysokości 100 000 złotych Zarząd Miasta uzasadnił m.in. tym, iż Żydzi wykupując żywność spowodowali braki w zaopatrzeniu. W związku z tym nakazano im zgłosić wszystkie posiadane produkty żywnościowe³⁶.

Po zapłaceniu przez Gminę Żydowską pierwszej kontrybucji natychmiast została ona obciążona drugą kontrybucją w wysokości 200 000 złotych, a następnie trzecią w wysokości 250 000 złotych. Trzecią kon-

³³ AŻIH, sygn. 301/375, s. 4; M. Lisiak, *Likwidacja Żydów...*, s. 3.

³⁴ AŻIH, sygn. 301/375, s. 2–3; IPN BY 26/61, k. 352; AOKBZH-B, Dokumenty komisarycznego burmistrza Wrocławka i Zarządu Gminy Żydowskiej we Wrocławku (luźne karty w liczbie 49, nadesłane przez M.R.N. we Wrocławku) dołączone do Akt śledztwa przeciwko Kurtowi Borutzkymu, Maxsowi Dunkhorstowi i innym, sygn. Ds. 25/66; J. Libiszewski, *Getta w powiecie...*, s. 3–4; Jaszowski, *Okupacyjna...*, s. 24–25; M. Lisiak, *Likwidacja Żydów...*, s. 3.

³⁵ *Ein besonders freches Benehmen haben die Juden in Wrocławek an den Tag gelegt. Obwohl hier durch VT. 1000 Juden festgenommen und ins Gerichtsgefängnis eingeliefert worden waren, standen nach der Festnahmeaktion die Juden in grossen Gruppen herausforderung auf den Bürgersteigen herum und behinderten dadurch den Fussgängerverkehr der deutschen Wehrmachtsangehörigen* za: K. Leszczyński, *Działalność Einsatzgruppe Policji Bezpieczeństwa na ziemiach polskich w 1939 r. w świetle dokumentów*, „Biuletyn GKBZH w Polsce”, t. XXII, Warszawa 1971, s. 142.

³⁶ Tamże.

trybucję rozłożono Żydom na pięć rat po 50 000 złotych płatnych w terminie od 4 listopada do 2 grudnia 1939 r.³⁷

Żydzi pozbawieni możliwości zarobkowania oraz oszczędności, które pochłonęły poprzednie dwie kontrybucje, zmuszeni byli przeznaczyć na spłatę trzeciej swoje nieruchomości. Spłata była tym trudniejsza, że wielu najbogatszych Żydów opuściło Włocławek w pierwszych dniach okupacji. W tej sytuacji Cramer wydał zarządzenie, w którym groził Żydom, opuszczającym miasto bez zezwolenia, rozstrzelaniem³⁸.

Uwięzionych Żydów wypuszczono z koszar dopiero po ośmiu tygodniach, przy czym Gmina Żydowska została zobowiązana do dostarczania dziennie Niemcom 800 robotników. Kontyngent ten był codziennie wykorzystywany. Tworzono z niego tak zwane bataliony robotnicze. Żydzi codziennie rano maszerowali środkiem jezdni prowadzeni przez Niemców. Dla zabawy konwojentów zmuszani byli do śpiewania piosenki: *Marszałek Śmigły-Rydz nie nauczył nas nic, a nasz Hitler złoty nauczy nas roboty*. Najbardziej znanym miejscem, gdzie zatrudniano Żydów, były nabrzeża Wisły przy ulicy Piwnej. Były tu najgorsze i najcięższe stanowiska pracy, robotnicy dźwigali ciężkie bloki kamienne i wywozili gruz. Pracom tym towarzyszyło bicie i kopanie ze strony Niemców. Pewnego dnia podczas pracy upadł Żyd Osowski, właściciel przedwojennego kina „Słońce”, Niemcy bili go i kopali, a na koniec, na oczach innych współtowarzyszy niedoli, zastrzelili. W krótkim czasie ulica Piwna, ze względu na dużą liczbę popełnionych tu zbrodni, została nazwana „ulicą śmierci”.

Inną formą dyskryminacji Żydów było zarządzenie o konieczności noszenia na plecach żółtych oznak, ogłoszone w gazecie włocławskiej w numerze 15 „Leslauer Bote ABC dla Włocławka i Kujaw” z dnia 24 października 1939 r.³⁹

³⁷ T. Jaszowski, *Okupacyjna...*, s. 2; J. Libiszewski, *Getta w powiecie...*, s. 4.

³⁸ Tamże.

³⁹ AŻIH sygn. 301/375, s. 4; J. Libiszewski, *Getta w powiecie...*, s. 5.

Zdaniem Jerzego Trunka, biegłego sądowego Żydowskiego Instytutu Historycznego, było to pierwsze oficjalne zarządzenie nakazujące oznakowanie Żydów na terenie okupowanej Polski⁴⁰.

Fot. 3. Włocławek – ulica 3 Maja,
Żydzi włocławscy z naszytymi na plecach żółtymi trójkątami,
fot. n.n., zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej

Tegoż samego dnia, również w 15 numerze „Leslauer Bote ABC dla Włocławka i Kujaw”, ukazało się, wydane z polecenia niemieckiej Policji Bezpieczeństwa, ogłoszenie Zarządu Gminy Żydowskiej we Włocławku, mówiące o obowiązku składania przez Żydów zeznań majątkowych⁴¹.

⁴⁰ AOKBZH-B, sygn. Ds. 25/66, Pisemna ekspertyza sądowa złożona przez Jerzego Trunka z ŻIH, przy C.K. Żydów w Polsce, wygłoszona na rozprawie przeciwko przestępcy wojennemu Hesemeyerowi, dołączona do Akt śledztwa przeciwko Kurtowi Borutzkiemu, Maxsowi Dunkhorstowi i innym.

⁴¹ AOKBZH-B, sygn. Ds. 25/66; Pisemna ekspertyza sądowa złożona przez Jerzego Trunka z ŻIH, przy C.K. Żydów w Polsce, wygłoszona na rozprawie przeciwko przestępcy wojennemu Hesemeyerowi, dołączona do Akt śledztwa przeciwko Kurtowi Borutzkiemu, Maxsowi Dunkhorstowi i innym; J. Libiszewski, *Getta w powiecie...*, s. 5.

Zdaniem J. Trunka oba te zarządzenia dotyczące ludności żydowskiej Włocławka wyprzedzały znacznie ustawodawstwo niemieckie w innych częściach okupowanej Polski⁴².

Zarządzenie o obowiązku składania zeznań majątkowych, wydane 26 kwietnia 1938 r. dla Żydów zamieszkałych na terenie III Rzeszy, rozciągnięte zostało na ziemie włączone do niej w 1939 r. oficjalnie dopiero 30 marca 1942 r.

Można przyjąć tezę, iż na terenie Włocławka, okupacyjne władze niemieckie przeprowadziły eksperyment na ludności żydowskiej w zakresie realizacji hitlerowskiej polityki wyniszczenia materialnego i moralnego tej narodowości, który następnie został rozszerzony na pozostałe ziemie okupowanej Polski.

Dokuczliwą formą dyskryminacji Żydów we Włocławku było pozbawienie tej ludności możliwości zakupu różnych towarów, które Niemcy i Polacy mogli nabywać na kartki. Żydzi kart przydziałów żywności czy ubrań nie otrzymywali. Informowało o tym ogłoszenie nr 11 zamieszczone w „Leslauer Bote” z dnia 15 października: *Wszystkie towary, za wyjątkiem towarów krótkich, będą wydawane tylko na kartki. Wnioski o przydzielenie tych kartek należy przedłożyć do Kriegs-Wirtschaftsamt (Urzędu Gospodarki Wojennej), który jest dołączony do 7-miu Komisariatów Policji. Wspomniane kartki otrzymają tylko osoby wojskowe i niemieckiej administracji cywilnej, osoby narodowości niemieckiej oraz Polacy. Żydzi kartek nie otrzymają*⁴³.

Należy podkreślić, iż eksterminacja pośrednia i bezpośrednia ludności żydowskiej Włocławka, ściśle związana była z prowadzoną akcją germanizacji Kraju Warty. Jej istotnym elementem była dejudaizacja tych ziem m.in. poprzez wysiedlenie tej nacji z Włocławka, które w 1939 r. miało równie szybki przebieg, jak w całym Kraju Warty.

⁴² Tamże.

⁴³ AŻIH, sygn. 301/37, s. 5; „Leslauer Bote. ABC dla Włocławka i Kujaw”, nr 5 z dnia 15 X 1939, s. 1;

Odpowiedzialnym za przebieg tej akcji był Eilert Heysemeyer jako szef „Arbeitsstabu” utworzonego przez Zarząd Miejski dla spraw ewakuacji i rozmieszczenia przesiedlonych ze wschodu volksdeuschów. Eilert Heysemeyer otrzymywał rozkazy i instrukcje w sprawach ewakuacji, wysiedleń i osiedlenia Niemców od Wyższego Dowódcy SS i Policji przy Namiestniku Kraju Warty. Wyżsi dowódcy SS i Policji przy namiestnikach okręgów lub przy zarządcach prowincji byli pełnomocnikami Komisarza ds. Umacniania Niemczyzny. Dla usprawnienia akcji wywozu ludności z Włocławka i okolicy uruchomiono w połowie stycznia 1940 r. „Ewakuierungsstab Aussenstelle Leslau”⁴⁴.

Włocławek był, o czym wspomniałam wyżej, miastem o dużym odsetku ludności żydowskiej. Ustalenie liczby Żydów zamieszkałych tu w 1939 r. jest trudne z uwagi na rozbieżności w materiałach dotyczących stosunków demograficznych w mieście. W relacji nieznanego autora pochodzenia żydowskiego, znajdującej się w Żydowskim Instytucie Historycznym podano, że w chwili wkroczenia Niemców do Włocławka na 70 000 mieszkańców było 17 000 Żydów (jest to zapewne liczba zawyżona). W innym dokumencie Żydowskiego Instytutu Historycznego wymieniana jest liczba 12 000 Żydów we Włocławku⁴⁵.

Liczbę 11 000 Żydów podaje spis Zarządu Gminy Żydowskiej we Włocławku z dnia 15 listopada 1939 r. W sprawozdaniu burmistrza Cramera z dnia 20 listopada 1939 r. podano, że w mieście mieszka 72 000 osób, w tym: 58 000 Polaków, 12 000 Żydów i 2000 Niemców⁴⁶.

⁴⁴ J. Libiszewski, *Getta w powiecie...*, s. 6.

⁴⁵ AOKBZH-B, sygn. Ds. 25/66, Protokół oględzin dwóch opisów z zespołu akt E. Ringenbluma; rel. oznaczone sygn. ŻIH Ring. I/ 936 dołączony do Akt śledztwa przeciwko Kurtowi Borutzkymu, Maxsowi Dunkhorstowi i innym; J. Libiszewski, *Getta w powiecie...*, s. 6; T. Jaszowski, *Okupacyjna...*, s. 22.

⁴⁶ AOKBZH-B, Ds. 25/66, Dokumenty komisarycznego burmistrza Włocławka i Zarządu Gminy Żydowskiej we Włocławku dołączone do Akt śledztwa przeciwko Kurtowi Borutzkymu, Maxsowi Dunkhorstowi i innym; J. Libiszewski, *Getta w powiecie...*, s. 6; T. Jaszowski, *Okupacyjna...*, s. 22.

Niespełna 5 miesięcy później, w sprawozdaniu z połowy stycznia 1940 r. stwierdzono, iż we Włocławku mieszkało już tylko około 5000 Żydów. Z raportów tych wynika, że na przestrzeni kilku miesięcy w wyniku uchodźstwa wojennego oraz zorganizowanej akcji wysiedleń do GG, do stycznia 1940 r. ubyło z tego miasta ok. 7000 osób. Dalsze 1000 Żydów wysiedlono do końca marca tego roku.

Pierwsze akcje wysiedleńcze rozpoczęły się już pod koniec października 1939 r. Poprzedziło je aresztowanie, na rozkaz Maxa Dunkhorsta, nauczycieli Gimnazjum Żydowskiego. Wysłano ich do obozów koncentracyjnych m.in. do Dachau. Większość z nich została tam zamordowana. W ten sposób zginął m.in. znany poeta, pisarz, autor licznych książek dla dzieci F. B. Rawicki. Jego prochy zostały przesłane rodzinie do Włocławka.

Z wieloma z aresztowanych nauczycieli M. Dunkhort był zaprzyjaźniony, pracował z nimi w Klubie Sportowy „Makabi”⁴⁷.

Zorganizowane wysiedlania ludności żydowskiej do Generalnego Gubernatorstwa rozpoczęły się w grudniu 1939 r. Dnia 1 grudnia 1939 r. odszedł pierwszy transport do Ożarowa (dystrykt Warszawa), a 15 grudnia do Wołoszczowej (dystrykt Radom) i Zamościa (dystrykt Lublin). Trzecia faza wysiedleń, do Tarnowa (dystrykt Kraków), miała miejsce 15 lutego⁴⁸.

Wysiedlenia odbywały się w ciężkich warunkach: *Wśród nocy, śnieżyicy i mrozu szły całe kolumny ludzi, często z dziećmi na ręku. Wielu Żydów chorych, starych i dzieci zmarło z zimna, głodu i wyczerpania*⁴⁹.

Wysiedlani Żydzi byli bici i siłą wypędzani z domów. Pozwalano im zabierać tylko niewielkie pakunki ręczne. Transportowano podczas ciężkiej zimy w zatłoczonych i nieogrzanych wagonach, co powodowało wśród nich wysoką śmiertelność.

⁴⁷ AŻIH, sygn. 301/375.

⁴⁸ AŻIH, 301/375, s. 4; D. Dąbrowska, *Zagłada...*, tab. 15, s. 173.

⁴⁹ AŻIH, 301/375, s. 4; M. Lisiak, *Likwidacja Żydów we Włocławku – cd.*, „Gazeta Kujawska”, nr 98 z 27/28 IV 1946, s. 3.

Przesiedleńców żydowskich z Włocławka, jak i z innych miast i miasteczek Kraju Warty wywożono do różnych dystryktów GG, chcąc pozbyć się niewygodnego elementu i zrzucając kłopot na tamtejsze lokalne władze. Te z kolei nie miały możliwości ani chęci ich zakwaterowania i żywienia. Wielu z nich umierało podczas transportów, inni umierali masowo stłoczeni w chłodnych barakach, bez środków do życia⁵⁰.

Po wstrzymaniu wysiedleń w marcu 1940 r., we Włocławku pozostało ok. 4000 Żydów⁵¹. Znajdowali się oni w trudnej sytuacji materialnej, często byli pozbawieni wszelkich środków do życia. Oficjalnie nie wolno było im pracować. Część z nich, aby przeżyć, nielegalnie handlowała, inni zaś utrzymywali się z zasiłków Gminy Żydowskiej we Włocławku zasilanej pomocą Jonitu (Amerykańskiego Komitetu Pomocy Żydom) z Warszawy. Dobrze mieli się jedynie żydowscy krawcy i szewcy, którzy pracowali na rzecz niemieckich władz miasta. Nawet sam burmistrz von Cramer ubierał się u żydowskiego krawca o nazwisku Tabacznik⁵².

Równoległe do prześladowań i terroru trwała masowa akcja konfiskaty mienia żydowskiego: mieszkań, mebli, pościeli, bielizny, sklepów, warsztatów itp. Od pierwszych dni okupacji Żydów wyrzucano z lepszych mieszkań przy ulicach w centrum i przenoszono do najgorszych przy takich ulicach jak: Długa, Królewiecka czy Zielony Rynek. W centrum miasta i w miejscach publicznych zakazano Żydom pokazywania się⁵³.

Koncentracja Żydów w wydzielonych ulicach miasta stanowiła następny etap oczyszczania Włocławka z Żydów.

⁵⁰ M. Lisiak, *Likwidacja Żydów we Włocławku – cd.*, „Gazeta Kujawska”, nr 98 z 27/28 IV 1946, s. 3; J. Libiszewski, *Getta w powiecie...*, s. 7.

⁵¹ D. Dąbrowska, *Zagłada skupisk...*, tab. 15, s. 173.

⁵² AŻIH, sygn. 301/375, s. 5–6; M. Lisiak, *Likwidacja Żydów...*, s. 3.

⁵³ AŻIH, sygn. 301/375, s. 5; M. Lisiak, *Likwidacja Żydów...*, s. 3.

ROZDZIAŁ III

Getto we Włocławku

1. Utworzenie i organizacja

W latach 1940–1941 w polityce władz hitlerowskich wobec Żydów na pierwszy plan wysunęła się koncentracja tej ludności w gettach oraz jej wyniszczenie poprzez głód i niewolniczą pracę.

Podstawą tworzenia gett był wspomniany już przeze mnie telefonogram Reinharda Heydricha z 21 września 1939 r., zawierający główne wytyczne w sprawie rozwiązania problemu żydowskiego. Mówił on o dwóch głównych etapach jego realizacji; o koncentracji Żydów w specjalnych miejscach odosobnienia oraz o całkowitej ich zagładzie, ukrytej za terminem „cel ostateczny” (Endziel). W zamyśle szefa policji bezpieczeństwa, getto miało mieć charakter przejściowy i stanowić swoisty instrument eksterminacji pośredniej Żydów, prowadzący do ostatecznego celu, czyli zagłady. Bardzo precyzyjnie cel tworzenia gett określił prezydent rejencji kaliskiej, później łódzkiej, Friedrich Üebelhöer w swoim tajnym okólniku, przesłanym do administracji partyjnej, państwowej i policji 10 grudnia 1939 roku stwierdzając, iż *utworzenie getta (w Łodzi) jest oczywiście tylko środkiem przejściowym. W jakim*

czasie i jakimi środkami getto, tym samym Łódź, zostaną z Żydów oczyszczone zachowuję dla siebie. Celem ostatecznym musi być jednak wypalenie tej straszliwej plagi (Pestbeule) bez reszty¹.

Jesienią 1940 r. hitlerowska administracja Włocławka przystąpiła do utworzenia w dzielnicy miasta – Rakutówku, położonym w rejonie żydowskiego cmentarza, getta dla wszystkich Żydów pozostałych w mieście².

Wybór Rakutówka na dzielnicę żydowską nie był przypadkowy. Na miejsca gett hitlerowcy wybierali celowo najbardziej zaniedbane, najgęściej zaludnione, brudne i nieskanalizowane dzielnice miast³. Rakutówek bardzo dobrze spełniał powyższe warunki. Była to dzielnica nędzy, zamieszkała głównie przez biedotę żydowską, zabudowana ruderami i barakami, niewybrukowana i pozbawiona prądu elektrycznego⁴.

Przesiedlanie Żydów do getta rozpoczęło się w październiku 1940 roku i odbywało się etapami. Procesowi temu często towarzyszyła przemoc i grabież mienia żydowskiego. Żyd włocławski, Salomon Jesion, wspomina: *pamiętam jak do naszego mieszkania przy ulicy Kaliskiej przyszło trzech członków Hitlerjugend, kazało mnie, żonie i trojgu naszych dzieci, wyjść z domu nic nie zabierając. To samo działo się w innych domach. Wypędzano z mieszkań ludzi, prowadząc ich do utworzonego getta⁵.* W pamięci włocławian szczególnie zachował się dzień

¹ A. Einsenbach, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961, s. 217; J. Kaczmarek, *Zagłada Żydów...*, s. 49.

² AŻIH 301/375 s. 6; M. Lisiak, *Likwidacja Żydów we Włocławku*, „Gazeta Kujawska”, nr 98 z 27/28 IV 1946, s. 3; T. Jaszowski, *Okupacyjna...*, s. 28; *W szponach hitlerowców*, [w:] *Jak rodziło się jutro. Kartki z dziejów Włocławka*, oprac. Czesław Andrzejkiewicz, Włocławek 1955, s. 35; J. Libiszewski w swym referacie *Getta w powiecie włocławskim* podaje błędną informację, iż getto we Włocławku utworzono wiosną 1940 roku.

³ A. Einsenbach, *Hitlerowska polityka...*, s. 216.

⁴ AŻIH 301/375 s. 6; J. Libiszewski, *Getta w powiecie...*, s. 7; T. Jaszowski, *Okupacyjna...*, s. 28; *W szponach hitlerowców...*, s. 35; M. Lisiak, *Likwidacja Żydów...*, „Gazeta Kujawska”, nr 98 z 27/28 IV 1946, s. 3.

⁵ AOKBZH- B, sygn. Ds. 25/66, Protokół przesłuchania świadka Salomona Jesiona.

9 listopada 1940 r., kiedy to w rocznicę „kryształowej nocy”⁶, przebywające w mieście formacje niemieckie przystąpiły do przesiedlania ostatniej grupy Żydów do getta, urządzając sobie przy tym „krwawą jatkę”. Akcją tą dowodził osobiście burmistrz von Cramer. Trwała ona od godziny 15⁰⁰ do 17⁰⁰. Podczas jej realizacji Żydów, którzy do tego czasu nie zdążyli się przesiedlić do getta, wypędzano z mieszkań i kierowano w stronę Rakutówka. Ustawieni na ulicach hitlerowcy bili przechodzących kijami i strzelali do bezbronnej ludności. Kilku Żydów zabito. Cała akcja zakończyła się masową demonstracją miejscowej ludności niemieckiej pod hasłem: *Włocławek bez Żydów*⁷.

Fot. 4. Stary Żyd w getcie, ok. 1940 roku,
fot. n.n., zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku,
nr 2561

⁶ „Kryształowa noc” (Kristallnacht) to wielki pogrom Żydów, przeprowadzony przez nazistów, w nocy z 9/10 XI 1939 r. Bezpośrednią przyczyną pogromu było zastrzelenie przez żydowskiego emigranta Herszela Grynszpana sekretarza niemieckiego w Paryżu Ernsta von Ratha.

⁷ AZIH 301/375; AOKBZH-B, sygn. Ds. 25/66, Protokół przesłuchania świadka Józefa Nasielskiego; M. Lisiak, *W szponach hitlerowców...*, s. 36; *Likwidacja Żydów...*, „Gazeta Kujawska”, nr 98 z 27/28 IV 1946, s. 3.

Teren getta wytyczono ulicami: Obrońców Pokoju, Nowowiejską, torami kolejowymi i Starodębską. Początkowo getto nie było ogrodzone, z czasem jednak otoczono je drutem kolczastym. Wewnątrz rozebrano wszystkie ogrodzenia i płoty, by Niemcy mogli lepiej obserwować ruch ludności żydowskiej. Teren getta podzielono na wzór obozu koncentracyjnego na „pola” oznaczone literami od A do S. Ulice nie posiadały nazw, natomiast każdy z domów miał swój numer. Do getta prowadziły dwie bramy wjazdowe, przy których znajdowały się posterunki policji niemieckiej⁸.

Fot. 5. Żydzi w getcie wrocławskim,
fot. n.n., zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Wrocławku

⁸ AOKBZH-B, sygn. Ds. 25/66, Protokół przesłuchania świadka Dawida Szejnwalda; T. Jaszowski; *Okupacyjna...*, s. 29. Wrocławskie gestapo składało się w dużej mierze z mieszkańców miasta. Należeli do niego: Julian Frank, były oficer zawodowy 14 pułku piechoty, Kępiński, który pracował jako dozorca na stadionie Kujawiaka, Mikołaj Szkoła – przedwojenny szczotkarz.

Na obszarze tym, po uprzednim wysiedleniu Polaków w liczbie ok. 600 osób umieszczono ok. 3–4 tysięcy Żydów. Zostali oni stłoczeni zarówno w domach mieszkalnych, jak i zabudowaniach gospodarczych: stajniach, oborach, drewnutniach itp. Nie było w nich kanalizacji ani sieci wodociągowej. W jednej małej izbie mieszkały często 2–3 rodziny. Interwencje społeczności żydowskiej, by getto rozszerzyć, nie przyniosły żadnego rezultatu.

Nadzór polityczny i policyjny nad gettem miało gestapo. Kierownikiem Wydziału do spraw getta⁹ był esesman Otto¹⁰.

W położonych w pobliżu obozu blokach magistrackich utworzono rewir policyjny. Komendantami tego rewiru zostali: Imer i Raabe. W rewirze tym zamykano Żydów, którzy w różny sposób narazili się hitlerowcom. Pobyt w nim niejednokrotnie kończył się śmiercią¹¹.

Zaopatrzenie w żywność początkowo odbywało się we własnym zakresie. Żydom wolno było wychodzić do „aryjskiej” części miasta dla dokonania zakupów. Musieli oni jednak nosić specjalne oznakowania, tzw. gwiazdy Dawida i żółte łaty naszyte na plecach¹².

Na teren getta mogli wchodzić Niemcy i Polacy wyłącznie za okazaniem specjalnego zezwolenia. Przychodzili oni tu do rzemieślników żydowskich, przede wszystkim krawców i szewców. Za wykonanie usług płacili żydowskim rzemieślnikom głównie produktami żywnościowymi¹³.

⁹ W protokołach przesłuchań świadkowie podają, iż esesman Otto był komendantem getta, jest to prawdopodobnie błąd, gdyż w literaturze przedmiotu nie spotkałam się z przypadkiem, aby na czele getta stał komendant.

¹⁰ AOKBZH-B, sygn. Ds. 25/66, Protokół przesłuchania świadka Rachmila Stażyńskiego; M. Lisiak, *Likwidacja Żydów...*, „Gazeta Kujawska”, nr 98 z 27/28 IV 1946, s. 3.

¹¹ J. Libiszewski, *Getta w powiecie...*, s. 8 ; Jaszowski, *Okupacyjna...*, s. 28.

¹² AZIH 301/375, s. 6.

¹³ A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka...*, s. 235.

2. Judenrat (Ältestenrat)

Strategiczny plan zagłady Żydów europejskich, w pierwszym rzędzie polskich, przewidywał systematyczne terroryzowanie ludności, stałe osłabienie jej siły biologicznej, złamanie ducha i rozbicie jedności. Metody te miały ułatwić i przyspieszyć eksterminację społeczeństwa żydowskiego. Sam Hitler twierdził: *nasza strategia będzie polegała na tym, żeby zniszczyć wroga od wewnątrz, zmusić go do rozbicia siebie jego własnymi rękoma*¹⁴. Temu miały służyć m.in. tworzone przez hitlerowców we wszystkich gettach Europy Wschodniej żydowskie Rady Starszych, tzw. Ältestenraty, stanowiące namiastkę „samorządu żydowskiego”. Zmuszane one były do wykonywania wszelkich poleceń władz okupacyjnych.

Do podstawowych obowiązków judenratów należało: wielokrotne sporządzanie spisów ludności żydowskiej, pomoc policji żydowskiej przy wysyłkach Żydów do obozów pracy oraz przy przesiedlaniu ludności żydowskiej, wreszcie dostarczanie kontyngentów ludzi do obozów śmierci. Judenraty otrzymały pewne uprawnienia do regulowania życia wewnętrznego w dzielnicy żydowskiej w zakresie: aprowizacji, opieki społecznej, pomocy lekarskiej, opieki nad uchodźcami itp. Ponadto były one zobowiązane do organizowania i utrzymywania szkół dla młodzieży żydowskiej. Prowadziły również ewidencję ruchu ludności w getcie, organizowały urzędy stanu cywilnego, miały nadzór nad cmentarzami. Poszczególnym judenratom przyznawano prawo zorganizowania własnego sądownictwa, policji gettovej i więzienia¹⁵.

We wrocławskim getcie przewodniczącym Rady Starszych był: Kowalski – tokarz drzewny, a jej członkami: Ludwik Abramski – ku-

¹⁴ A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka...*, s. 241–242.

¹⁵ AOKBZH-B, sygn. Ds. 25/66, Protokół z zeznań świadka Dawida Szejnwalda; J. Libiszewski, *Getta w powiecie...*, s. 8.

piec, Alter – urzędnik, Chaim Tabacznik – krawiec, Berglan – współwłaściciel garbarni i kobieta o nazwisku Albersztein¹⁶.

Ze względu na przejściowy charakter, wielkość i krótki okres istnienia włocławskiego getta, Rada Starszych nie odegrała tu tak znaczącej roli, jak podobne instytucje w getcie krakowskim czy warszawskim. O jej działalności wiadomo niewiele. Była ona m.in. odpowiedzialna za zaopatrzenie getta w żywność, opał i lekarstwa. Ich dystrybucją zajmowały się wydziały: Aprowizacji, Węglowy i Zdrowia. Dystrybucja żywności odbywała się poprzez system kartkowy i kuchnie ludowe. Dzienna racja przydzielona żywności wynosiła od 600 do 900 kalorii.

Z relacji świadków wynika, iż włocławska Rada Starszych uczestniczyła także w organizowaniu przesiedlania Żydów z miasta do getta, a następnie w sporządzaniu list kontyngentów Żydów wysyłanych do obozów zagłady.

3. Policja żydowska

W getcie włocławskim, podobnie jak w innych gettach, działała tzw. służba porządkowa, czyli policja żydowska. W opinii świadków była ona niejednokrotnie gorsza od policji niemieckiej. Jej komendantem był prawdopodobnie przedwojenny szewc Adam Szer, którego zdrobniale nazywano „Adaś”, zaś jego zastępcą Chrzastkowski z zawodu malarz¹⁷.

Policja żydowska pilnowała porządku i spokoju w getcie, dokonywała rewizji, walczyła z czarnym rynkiem oraz uczestniczyła w wysiedleniu mieszkańców getta do obozów zagłady. Pogardzana i potępiana policja żydowska była często sama poddawana okrutnym formom szantażu przez Niemców. Szantaż był konieczny, aby ją zmusić do posłuszeństwa. Prawie zawsze policjantom uczestniczącym w „przesiedle-

¹⁶ AOKBZH- B, sygn. Ds. 25/66, Protokoły przesłuchań świadków Adama Goldszejna i Salomona Jesiona; J. Libiszewski, *Getta w powiecie ...*, s. 8.

¹⁷ M. R. Marrus, *Holocaust*, Warszawa 1993, s. 168.

niach” gwarantowano bezpieczeństwo ich rodzin. Mówiono im, iż tylko poprzez swoje posłuszeństwo, unikną oni wraz ze swoimi bliskimi wysiedleń¹⁸.

Zenek Moszkowicz, członek policji żydowskiej we wrocławskim getcie, pisze w swej relacji, iż być policjantem żydowskim *to jedna z najmniejbezpieczniejszych funkcji w getcie. SS-mani pod różnymi pretekstami wystrzelili ludność żydowską oraz szykanowali policjantów*¹⁹. Dalej opisuje śmierć dwóch swoich kolegów, którzy podobnie jak on, byli policjantami w okresie okupacji. W kwietniu 1941 r.²⁰ Zenek Moszkowicz wraz z Jumkiem Kufeldem, Chmielem Motylem i Mordką Wrocławskim pełnił nocną służbę w getcie. Noc była wówczas chłodna, padał obfity deszcz. Przemoknięci policjanci, w celu wysuszenia ubrań, udali się do mieszkania Mordki Wrocławskiego. Moszkowicz i Kufeld, bojąc się kary za niesubordynację, tylko ogrzali się i powrócili na służbę. Po opuszczeniu mieszkania kolegi, kiedy zmierzali w kierunku swojego rewiru, na rogu Rakutowskiej, spotkali dwóch SS-manów – Bitnera i Rudolfa, patrolujących żydowską dzielnicę. Niemcy byli zdziwieni nieobecnością Żydów na stanowiskach i zaintrygowani miejscem pobytu pozostałej dwójki policjantów. Mimo prób ostrzeżenia, SS-manom udało się najść Wrocławskiego i jego współtowarzysza w mieszkaniu. Za zaniechanie obowiązków całej czwórce przedłużono służbę do godziny drugiej. Po tym incydencie Żydzi rozeszli się parami. Po chwili Moszkowicz i Kufeld usłyszeli strzały, poszli sprawdzić co się stało. Napotkali ponownie tych samych SS-manów, którzy im oświadczyli, iż ich koledzy zostali zastrzeleni w chwili, gdy usiłowali uciec z getta²¹.

¹⁸ AŻIH, sygn. 301/174, Getto–Wrocław, relacja Zenka Moszkowicza, Ghetto wrocławskie w lipcu 1941 r.

¹⁹ Zenek Moszkowicz podaje w swej relacji, iż opisywane przez niego wydarzenia miały miejsce w lipcu 1941 r., według mnie jest to błędna data, wskazują na to dane w USC i w aktach „Zg”, które mówią, iż koledzy Moszkowicza: Mordka Wrocławski i Chmiel Motyl zostali zastrzeleni w kwietniu 1941 r.

²⁰ AŻIH, sygn. 301/174.

²¹ A. Einsenbach, *Hitlerowska polityka...*, s. 204–205.

4. Przymus pracy

Przymus pracy formalnie na terenach włączonych do Rzeszy został wprowadzony ustawą z 3 października 1941 r. Jednakże już od pierwszych miesięcy okupacji władze hitlerowskie wykorzystywały Żydów, jako darmową siłę roboczą. Do pierwszych zarządzeń w tej sprawie należy rozporządzenie szefa policji w Łodzi z dnia 5 października 1939 r., które ustanowiło przymus pracy dla ludności żydowskiej w wieku od 14 lat. Praca przymusowa miała spełniać rolę „wychowawczą” wobec Żydów. Przez „wychowanie” hitlerowcy rozumieli stopniowe doprowadzenie ludności do takiego stanu psychicznego i fizycznego wyniszczenia, który umożliwiłby później całkowitą eksterminację²².

Fot. 6. Żydowski szewc przy pracy w getcie włocławskim, fot. n.n., zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku

Jak już wspomniano, część mieszkańców włocławskiego getta pracowała na rzecz niemieckich władz miasta. Zachowała się kartoteka

²² AOKBZH- B, sygn. Ds. 25/66, Protokół przesłuchania świadka Józefa Nasielskiego; M. Lisiak, *Likwidacja Żydów...*, „Gazeta Kujawska”, nr 99 z 29 IV 1946, s. 3; J. Liszewski, *Getta w powiecie...*, s. 8.

włocławskiego gestapo, która stanowi rejestr Żydów objętych przymusem pracy według wykonywanego zawodu (Aneks). Miała ona prawdopodobnie ułatwiać Niemcom dobór pracowników do niemieckich zakładów produkcyjnych. Grupa żydowskich krawców w liczbie około 60, była zatrudniona w niemieckich firmach: „Fryc” i „Drews”, z kolei rymarze w firmie „Feif”. W przedsiębiorstwach tych były ustalone specjalne stawki zarobkowe dla Żydów, które wynosiły zaledwie 35% standardowej taryfy. Choć Żydzi zarabiali o wiele mniej od aryjskich pracowników, to jednak za zarobione pieniądze mogli się swobodnie wyżywić²³.

Władze okupacyjne nie ograniczyły się tylko do przymusowego zatrudniania Żydów na miejscu, ale deportowały ich również do, tworzonych od wiosny 1940 r., na obszarze Kraju Warty, tzw. żydowskich obozów pracy (Judenlagrów). Powstawały one głównie w reencji po-

Fot. 7. Żydzi przy pracy w getcie, ok. 1940, fot. n.n., zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku, nr 2562

²³ M. Kaczmarek, *Zagłada Żydów...*, s. 49.

znańskiej dla budowy autostrady Poznań–Frankfurt n. Odrą, torów kolejowych, dróg prowadzenia robót melioracyjnych, pracy w majątkach ziemskich itp. Obozy były izolowane i strzeżone, a wszelkie przewinienia, nawet porządkowe, karano śmiercią²⁴.

Żydzi z Włocławka byli kierowani do obozów pracy m.in. we Wrzesznie, Nakle, Kobylempolu k. Poznania. Wiadomo, iż kilka dni po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej, 26 czerwca 1941 r., 500 Żydów z Włocławka wywieziono do Fortu Radziwiłł k. Poznania. W tydzień później odjechał drugi transport do Chodzieży²⁵.

6. Działalność kulturalna i polityczna młodzieży żydowskiej w getcie

Noemi „Maanit”, młoda mieszkanka getta warszawskiego, wiosną 1941 r., w konspiracyjnej gazetce harcerskiej „El Al.” („Ku wyżynom”) pisała: *Boli, gdy się pomyśli, że tej wiosny tu nie ma, że i to nam odebrano. Boli, tak bardzo boli, kiedy się czyta o tej pięknej wiosnie [...] kiedyś, gdy będziemy silniejsi, rozwalimy wszystkie mury niewolnicze na świecie i weźmiesz nas w swoje ramiona, w ramiona nowej, naszej Wiosny*²⁶.

Pomimo tego, iż wojna zanegowała wszystkie ludzkie wartości, zabrała marzenia i ideały, to młodzi ludzie starali się nauczyć żyć w nowej rzeczywistości. We włocławskim getcie dla podniesienia morale jego mieszkańców i dodania im otuchy, młodzież żydowska prowadziła działalność kulturalną i polityczną.

Na terenie cmentarza żydowskiego w „domu oczyszczenia” zorganizowano salę teatralną. Wybór domu pogrzebowego, na miejsce wy-

²⁴ AOKBZH-B, sygn. Ds. 25/66, Protokoły przesłuchań świadków; M. Lisiak, *Likwidacja Żydów...*, „Gazeta Kujawska”, nr 99 z 29 IV 1946, s. 3.

²⁵ *Getto – losy młodych*, pod red. Grażyny Pawlak, Warszawa 1992, s. 7.

²⁶ AŻIH, sygn. 301/375, s. 7; M. Lisiak, *Likwidacja Żydów...*, „Gazeta Kujawska”, nr 99 z 29 IV 1946, s. 3.

stępów teatralnych, wywołał ostry sprzeciw ze strony ortodoksyjnych Żydów. Pomimo to, zespół aktorów amatorów, zorganizowany przez Jakuba Tigera i Szmula Zigera, wystawił tam trzy przedstawienia, które cieszyły się dużą popularnością wśród społeczności żydowskiej getta²⁷.

Młodzież, obok przedstawień teatralnych, organizowała również imprezy sportowe. Szczególnie dużym zainteresowaniem cieszyły się tu walki bokserskie²⁸.

Potajemne spotkania młodzieży na cmentarzu żydowskim były też związane z jej działalnością polityczną. W getcie działały nadal: „Haszomer Hacair”, „Zukunft”, rewizjoniści i lewe odłamy młodzieży. Wydawano nielegalnie pisma mające na celu podtrzymanie ducha u pozostałej ludność getta²⁹.

Fot. 8. Żydzi na terenie getta, 1941, fot. n.n.,
zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże.

²⁹ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej: APT), Sąd Obwodowy we Włocławku 1939–1944, sygn. 3708, 1295, 4029, 4357, 4211, 3826, 124, 3206, 977, 3210, 3825, 184, 141, 9236; Sąd Specjalny we Włocławku 1939–1944, sygn. 394, 396, Więzienie Sądowe, sygn. 49.

7. Przestępstwa gospodarcze

Zamknięcie getta, ograniczone dostawy żywności, lekarstw, opału, powodowały konieczność organizowania ich przemytu z aryjskiej części miasta. Akcje te były bezwzględnie zwalczane przez władze niemieckie. Osoby, które zostały ujęte, skazywano na surowe kary.

W aktach włocławskich sądów: Specjalnego, Obwodowego oraz Aresztu Sądowego pojawiają się nazwiska Żydów z Włocławka i powiatu włocławskiego, którzy dopuścili się wykroczeń gospodarczych. Wśród oskarżonych znaleźli się: Altman Jude, Icek Fernst, Abram Piasieczny, Mordka Fabrykowski, Mojsze Zyszsek, Icek Gruszka, Izrael Graban, Abraham Lewy, Samuel Markos, Rozanna Rifka, Szmul Rosenberg, Jahuda Rosenwasser, Abram Bozowicz³⁰.

Najsurowszy wyrok zapadł w sprawie Abrahama Kontrowicza, który wraz z trzema Polakami został oskarżony o przemyt sześciu wagonów mąki pszennej do Warszawy, przestępstwo dewizowe i wręczenie łapówek. A. Kontrowicza powieszono publicznie 9 czerwca 1941 r. na placu Dąbrowskiego we Włocławku. Miało to być przestrogą dla innych.

Pozostałe wyroki były mniej surowe, ograniczały się do kilkumiesięcznego aresztu. Zachował się list dziecka żydowskiego, które z aresztu sądowego pisze do swych rodziców³¹:

Kochani rodzice,

Jestem w więzieniu we Włocławku od 6 listopada. Mam się dobrze, trzy razy dziennie dostaję ciepłe jedzenie, każde z nas ma swoje łóżko.

Aron i Pinkus są tutaj ze mną. Jestem już po przesłuchaniu. Jestem oskarżony o kradzież 140 sztuk brykietu i 4 kg drewna.

³⁰ APT, Więzienie Sądowe, sygn. 396.

³¹ Tamże.

Proszę napiszcie co u was nowego i czy ojciec jeszcze pracuje, czy wszyscy są zdrowi, co robią Sara i Frania. Proszę o szybką odpowiedź.

*Serdecznie pozdrawiam, buziaki
Jehuda Rosenwasser*

List ten napisany został na specjalnym niemieckim formularzu przeznaczonym do tego celu. Formularz ten we wstępie zawiera szereg pouczeń skierowanych do więźniów i ich rodzin, dotyczących formy kontaktu pomiędzy nimi. Nie wolno było np. przysyłać aresztowanym paczek, wyrobów tytoniowych, środków higieny osobistej, znaczków, czy też żywności. Więźniowie mieli prawo tylko raz w miesiącu wysyłać list. Listy od krewnych miały przybywać z taką częstotliwością, aby nie wzbudzały podejrzeń. Powinny one być napisane czytelnie, w języku niemieckim, co miało ułatwić ich kontrolę. W razie nie spełnienia powyższych wymogów mogły zostać nie doręczone³².

8. Opieka zdrowotna i śmiertelność

Od samego początku istnienia, getta były pomyślane i traktowane jako instrument fizycznego wyniszczenia osadzonej w nim ludności. Żydzi wegetowali tu w trudnych warunkach lokalowych i sanitarnych. Władze niemieckie świadomie stwarzały bionegatywne warunki życia, w których powstawanie i rozszerzanie się chorób zakaźnych było nieuniknione. Sprzyjały temu: ogromna gęstość zaludnienia, brak wody, urządzeń sanitarnych i głód. Getta stały się, jak je nazwał Goebbels, „skrzyniami śmierci” (Todeskiste), a dziennik „Kölnische Zeitung” z 5 kwietnia 1941 r., pisząc o hermetycznie zamkniętym getcie łódzkim podkreślił, iż było ono *pomyślane jako próba, jako wstęp do roz-*

³² A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka...*, s. 231.

wiązania kwestii żydowskiej, okazało się najlepszym i najdoskonalszym rozwiązaniem tej kwestii³³.

We włocławskim getcie była jedna sanitariuszka Neta Lenkowska i dwóch lekarzy dr Toruński i dr Frankensztein, kapitan armii polskiej wzięty do niewoli przez Niemców, a następnie deportowany do getta³⁴. Ten ostatni był wstrząśnięty sytuacją zastaną w getcie. Ludzie umierali tu z głodu i wycieńczenia, szerzyły się liczne choroby wynikające z trudnych warunków, w jakich przyszło im egzystować. Do najczęściej spotykanych chorób należały: choroby serca, zapalenie płuc, gruźlica, tyfus, astma, grypa, szkarlatyna. Dnia 19 lutego 1941 r. „nadzór zdrowotny” nad gettem zarząd miasta powierzył lekarzowi niemieckiemu o nazwisku Borsutzky (Aneks)³⁵.

Jesienią 1941 r. funkcję lekarza dla żydowskiej dzielnicy powierzono dr Danielowi Malczykowi. W okresie gdy obejmował on swą funkcję w getcie wybuchła epidemia tyfusu. Dr Malczyk w piśmie z dnia 11 października 1941 r. otrzymał dokładne instrukcje dotyczące sposobu postępowania względem osób chorych lub podejrzanych o zachorowanie na tyfus. Dla ich izolowania miał zarządzić utworzenie małej zamkniętej zony. W tym okresie trwały też prace nad przebudową łaźni miejskiej w parowy zakład dezynfekcyjny. W swych cotygodniowych raportach do Wydziału Zdrowia we Włocławku dr Malczyk podawał liczbę nowych przypadków zachorowań na tyfus lub grypę oraz liczbę zgonów i skierowań do domu po wyzdrowieniu. Żydowska Rada Starszych zgłaszała policji wszelkie przypadki zachorowań w celu odizolowania chorych i dezynfekcji mieszkań³⁶.

³³ AŻIH, sygn. 301/174; AOKBZH-B, sygn. Ds. 25/66, Protokół ze zeznań świadka Dawida Szejnwalda; doktor Frankensztein prawdopodobnie zginął na terenie getta włocławskiego; *Verboten!*, „Wiadomości Włocławskie”, nr 31 z 3/4 III 1945 r., s. 1.

³⁴ APWŁ, Zarząd Miejski Włocławka, Przygotowanie dzielnicy żydowskiej, sygn. 19.

³⁵ APWŁ, Państwowy Urząd Zdrowia na Miasto i Powiat Włocławski (Staatliche Gesundheitsamt des Stadt und Landkreises Leslau) z lat 1939–1944 – jednostka bez ewidencji.

³⁶ Urząd Stanu Cywilnego we Włocławku (dalej: USC we Włocławku), Zgłoszenia zgonów z lat 1940–1943.

Możliwość zapobiegania chorobom w getcie była ograniczona ze względu na panujące w nim fatalne warunki higieniczne oraz brak lekarstw. Sytuacja ta znacznie się pogorszyła, kiedy to władze niemieckie miasta w obawie przed rozszerzeniem epidemii zdecydowały o zamknięciu getta. Nastąpiło to dnia 16 listopada 1941 r. Na przestrzeni 16 miesięcy istnienia getta we Włocławku zmarło w nim ponad 200 Żydów.

Tabela 7. Zestawienie zgonów Żydów z lat 1940–1942

Przyczyna zgonu	Rok 1940	Rok 1941	Rok 1942	Razem
Śmierć naturalna	37	122	44	203
Zastrzelenie	–	–	16	16
Razem	37	122	60	219

Źródło: Urząd Stanu Cywilnego we Włocławku we Włocławku, Zgłoszenia zgonów z lat 1940–1942.

W getcie włocławskim nie stwierdzono masowych mordów. Odnotowano jednak wiele zgonów z wycieńczenia. W księgach stanu cywilnego zarejestrowano ponad 150 zmarłych w roku 1941 i 1942, do dnia 12 kwietnia.

Należy pamiętać, iż rejestr zmarłych nie jest ścisły, a liczba zgonów może być znacznie większa. Zarejestrowano 16 zastrzeleń. Wykaz zastrzelonych Żydów³⁷:

1. Gitla Berkowicz zastrzelony 25.03.1942 r.
ur. 11.12.1905, syn Icka i Rojzy
2. Szaja Brzeziński zastrzelony 26.03.1942 r.
ur. 12.11.1921, syn Lejby i Łaji
3. Josek Fuchs zastrzelony 12.03.1942 r.
ur. 23.12.1903, syn NN i Dwojry

³⁷ IPN BY, sygn. 109 i 110, Akta w sprawie uznania za zmarłego „Zg”, Sądu Grodzkiego we Włocławku i Sądu Rejonowego we Włocławku.

-
4. Berek Gniazdo	zastrzelony 25.02.1942 r.
ur. 28.10.1918, syn Synola i Bojty
5. Nusch Grunwald	zastrzelony 31.03.1942 r.
ur. brak, syn Lejby i Estery
6. Samuel Halpern	zastrzelony 09.03.1942 r.
ur. 16.01.1898, syn Izaaka i Terli
7. Hersz Jesion	zastrzelony 26.03.1942 r.
ur. 22.12.1901, syn Abrama i Rychy
8. Eliasz Jakubowicz	zastrzelony 26.03.1942 r.
ur. 22.12.1901, syn Alego i Rywki
9. Mojsze Korndort	zastrzelony 31.03.1942 r.
ur. 25.05.1904, syn Jakuba i Hindy
10. Ida Markowicz	zastrzelona 31.03.1942 r.
ur. 14.03.1885, córka Szulina i Estery
11. Chmiel Motyl	zastrzelony 12.04.1942 r.
ur. 26.11.1889, syn Ajzyka i Hindy
12. Rachela Rotman	zastrzelona 25.03.1942 r.
ur. 23.07.1891, córka Abrama i Rywki
13. Abram Unger	zastrzelony 07.02.1942 r.
ur. 17.12.1918, syn Rafała i Priwa
14. Icek Warszawski	zastrzelony 12.03.1942 r.
ur. 03.09.1899, syn Uszycy i Ejdel
15. Mordka Wrocławski	zastrzelony 12.04.1942 r.
ur. 10.04.1889, syn Natan I Ryfki
16. Macha Żółta	zastrzelona 11.02.1942 r.
ur. 19.11.1909, córka Jakuba i Promot

Można przypuszczać, że zastrzelonych Żydów w getcie włocławskim było znacznie więcej. Przemawia za tym fakt, iż istnieją stwierdzenia zastrzelenia Żydów odnotowane w aktach zgonu „Zg” Sądu Rejonowego we Włocławku, a nie odnotowane w księgach USC.

Dotyczy to następujących Żydów³⁸:

1. Hersz Głowiński ur. 08.12.1862 r.
2. Huger Głowiński ur. 14.05.1863 r.
(obydwaj zostali zastrzeleni dnia
10.10.1939 r. w swoim mieszkaniu)
3. Mojsze Aron Dembiński ur. 1918 r., zastrzelony w 10 1939 r.
4. Józef Hersz Cytron ur. 03.07.1923 r.;
zastrzelony w getcie 23.9.1941 r.
5. Jakub Cytron ur. 03.07.1920 r.
zastrzelony w getcie 23.09.1941 r.
6. Dawid Cytron ur. 03.07.1920 r.
zastrzelony w getcie 15.08.1941 r.
7. Michael Cytron ur. 20.07.1917 r.
zastrzelony w getcie 15.08.1941 r.

9. Deportowanie Żydów z Włocławka do getta w Łodzi

Atak na ZSRR 22 czerwca 1941 r. i masowe zbrodnie dokonywane na Żydach przez działające na tyłach frontu grupy operacyjne SD (Einsatzgruppen SD) stały się sygnałem dla władz Kraju Warty do rozpoczęcia ludobójstwa tej nacji. Greiser, nie czekając na decyzje władz centralnych, sam wystąpił z inicjatywą rozwiązania kwestii żydowskiej na swoim terenie. Już w połowie lipca 1941 r. zorganizował w budynku namiestnictwa konferencję wyższych urzędników Kraju Warty poświęconą temu problemowi. Po tej naradzie kierownik spraw narodowo-

³⁸ A. Pakentreger, *Polityka...*, s. 44 i nast.; J. Baranowski, *Zagłada Żydów z Kraju Warty i Europy Zachodniej w Chełmnie nad Nerem*, [w:] Ośrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem i jego rola w hitlerowskiej polityce eksterminacyjnej. Materiały z sesji naukowej – Konin 24 kwietnia 1995 r., Konin 1995, s. 20.

ściowych i szef odcinka Służby Bezpieczeństwa Okręgu w Poznaniu SS-Strumbanführer Heinz Rolf Hoepfner wystąpił z propozycją, aby Żydów niezdolnych do pracy *zalać* (czyli uśmiercić) szybko działającym środkiem, motywując to *humanitaryzmem* wobec ludzi, których rzekomo *tej zimy nie będzie można wyżywić* oraz że będzie to *przyjemniejsze niżeli dopuszczenie do śmierci głodowej*. W notatce służbowej z 16 lipca 1941 r. Hoepfner o swej propozycji poinformował szefa referatu żydowskiego w RSHA Adolfa Eichmana³⁹. Wkrótce po tym, bo 31 lipca 1941 r. H. Göring przesłał R. Heydrichowi dyrektywę, w której polecił przedstawienie mu w niedługim czasie *planów organizacyjnych, praktycznych i ekonomicznych środków do realizacji ostatecznego rozwiązania problemu*. Heydrich traktując tę dyrektywę jako sygnał rozpoczęcia akcji masowej zagłady Żydów, zlecił opracowanie szczegółowego planu A. Eichmanowi, który z zadowoleniem sięgnął do propozycji przedstawionych mu przez H. R. Hoepfnera. W wyniku tego Kraj Warty jako inicjator stał się poligonem doświadczalnym akcji ludobójstwa⁴⁰.

Greiser postanowił utworzyć w Łodzi na bazie tamtejszej dzielnicy mieszkaniowej dla Żydów getto okręgowe (Gaugetto), w którym skoncentrowani zostaną tylko Żydzi zdolni do pracy. Ponieważ zaś w getcie łódzkim nie można było umieścić dodatkowych mas ludzi ze zlikwidowanych gett prowincjonalnych, zdecydował się na wymordowanie niezdolnych do pracy Żydów, tak w getcie łódzkim, jak i w gettach prowincjonalnych. W związku z tym zwrócił się do H. Himmlera z prośbą o pozwolenie na fizyczną likwidację ok. 100 000 Żydów z Kraju Warty, na co też uzyskał zgodę. W dniu 8 grudnia 1941 r. przystąpiono do organizowania obozu zagłady w Chełmnie nad Nerem⁴¹.

³⁹ A. Pakentreger, *Polityka...*, s. 44; J. Baranowski, *Zagłada Żydów...*, s. 20.

⁴⁰ J. Kaczmarek, *Zagłada Żydów...*, s. 50; J. Baranowski, *Zagłada Żydów...*, s. 20.

⁴¹ AOKBZH-B, sygn. Ds. 25/66, Protokoły przesłuchań świadków; M. Lisiak, *Likwidacja Żydów...*, „Gazeta Kujawska”, nr 99 z 29 IV 1946, s. 3.

Agresja Niemiec na ZSRR i powyższe decyzje centralnych władz niemieckich i Kraju Warty, miały wymierny wpływ na dalsze losy ludności z wrocławskiego getta⁴².

Już w połowie lipca 1941 r. Greiser wydał zarządzenie w sprawie deportacji 2900 Żydów z Włocławka i powiatu wrocławskiego do gęttu w Łodzi. Decyzja ta wywołała ostry sprzeciw ze strony łódzkiego nadburmistrza miasta Wernera Ventzkiego i tamtejszego Gęttowertaltung (Zarządu Gęttu), którzy nie chcieli dopuścić do powiększenia liczby ludności gęttu i związanego z tym, pogorszenia się sytuacji aprowizacyjnej. Między Włocławkiem a Łodzią toczyła się w tej sprawie długa i ostra korespondencja. Namiestnictwo w Poznaniu uznając, iż sprawa odszkodowań za utratę siły roboczej przez miasto Włocławek, jak i kwestia wyżywienia wysiedlonych z niego do gęttu łódzkiego Żydów, są drugorzędne wobec ogólnej polityki „Endlösung” prowadzonej w Kraju Warty i nakazało przeprowadzenie deportacji najpóźniej do 30 września 1941 r.⁴³

Żądaniom Greisera stało się zadość; dnia 26 września 1941 r., został wysłany z Włocławka pierwszy transport Żydów skierowany do gęttu w Łodzi. W transporcie tym liczącym 937 osób znajdowały się przede wszystkim kobiety, dzieci i starcy.

Żydzi ci wspominali, iż nakazy opuszczenia Włocławka rozesłane zostały im w drugi dzień świąt żydowskiego Nowego Roku. Tegoż dnia wszyscy którzy otrzymali wezwania zostali skoszarowani w budynku byłego klasztoru. Bagaże, zostały im częściowo zarekwirowane jeszcze podczas kąpeli we Włocławku. Pozostały dobytek miał dotrzeć do Łodzi w przeciągu kilku dni⁴⁴.

Transport Żydów wrocławskich przybył koleją na bocznice radogorską skąd doprowadzony został do gęttu. Przełożony Starszeństwa Ży-

⁴² AOKBZH-B, sygn. Ds 25/66, Pisemna ekspertyza sądowa złożona przez Jerzego Trunka z ŻIH, przy C. K. Żydów w Polsce.

⁴³ *Kronika gęttu łódzkiego*, oprac. Dąbrowska D., Dobroszycki L., t. 1, Łódź 1965, s. 262.

⁴⁴ Tamże.

dów w getcie łódzkim polecił przybyszów otoczyć opieką. Otrzymali oni od gminy żydowskiej zakwaterowanie i bezpłatny wikt. Rozlokowano ich prowizorycznie w domkach na Marysinie oraz w opróżnionym w okresie urlopów świątecznych gmachu więziennym⁴⁵.

W dwa dni później, 28 września 1941 r., dotarł do Łodzi drugi transport, liczący 1054 Żydów z okolic Włocławka (Chodcza, Lubrańca, Kowala, Brześcia Kujawskiego i m. Włocławka). W trzecim transporcie skierowanym do Łodzi 9 października 1941 r. było 1051 Żydów z getta powiatu włocławskiego⁴⁶.

Według doniesień Dyrekcji Policji we Włocławku z 26 września i 31 października 1941 r. z 3082 deportowanych Żydów 937 pochodziło z samego miasta Włocławek, reszta zaś w liczbie 2145 z okolicznych miejscowości w powiecie włocławskim. Wśród deportowanych 61,3% stanowili starcy (od 60 lat) oraz młodzież i dzieci w wieku od 15 do 20 lat. Ponad 70% wszystkich przesiedlonych stanowiły kobiety. Powyższe dane pozwalają stwierdzić, iż ludność ta deportowana została do getta łódzkiego celem zagłady w organizowanym obozie w Chełmnie nad Nerem⁴⁷. I tak też się stało na przełomie marca i kwietnia 1942 r.

10. Likwidacja włocławskiego getta

Warunki w getcie włocławskim z dnia na dzień stawały się coraz gorsze, życie społeczne zamarło. Po wysiedleniach zmniejszono obszar dzielnicy żydowskiej, co spowodowało znacznie większe zagęszczenie ludności i pogorszenie warunków mieszkaniowych, brakowało

⁴⁵ Tamże; Archiwum Państwowe w Łodzi, Przełożony Starszeństwa Żydów w Getcie Łódzkim (Der Älteste der Juden in Getto Litzmannstad) 1940–1944, sygn. 863 (dalej: APŁ, PSŻ, sygn. 863).

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ AŻIH, sygn. 301/307.

też żywności. *Głód stał się zjawiskiem codziennym i powszechnym, wzrosła śmiertelność, zgniłe buraki i kartofle były codziennym pożywieniem*⁴⁸. Zaczęły się szerzyć choroby zakaźne, a przede wszystkim tyfus, które dziesiątkowały ludność żydowską. Do getta przybywały codziennie komisje sanitarne, które jednak nie były w stanie doraźnie pomóc jego mieszkańcom. Polak, Teofil Hajda, który był członkiem jednej z takich komisji, tak opisuje warunki sanitarne panujące w dzielnicy żydowskiej: *było tu niesamowicie ciasno, brudno, ludność żydowska głodowała*. Mówi, iż towarzyszący mu Niemiec *był zdumiony widokiem dantejskich scen w getcie do tego stopnia, że powiedział: „wstydzę się że jestem Niemcem”*⁴⁹. Sytuacja była o tyle trudna, iż Żydzi byli praktycznie pozbawieni opieki medycznej. W tym czasie w getcie przebywał już tylko lekarz Toruński, a gdy potrzebna była pomoc specjalisty, należało uzyskać specjalne zezwolenie. Pod pretekstem niebezpieczeństwa wybuchu zarazy w mieście, dnia 6 listopada 1941 r., hitlerowcy całkowicie zamknęli getto. Społeczność żydowska została zupełnie odcięta od „aryjskiej” części miasta, przez co pozbawiono ją możliwości zaopatrzenia się w podstawowe artykuły żywnościowe i leki. W celu ich zdobycia Żydzi byli zmuszeni do nielegalnego przekraczania granicy getta. Do przyłapanych na jej przechodzeniu strzelano. Odizolowanym Żydom pomagali często zaprzyjaźnieni Polacy, przemycając do getta żywność i lekarstwa oraz inne niezbędne artykuły. Niektórzy z nich, tak jak Stanisław Kujawa, który został przyłapany na przerzucaniu przez ogrodzenie żywności do getta, przypłacił to życiem⁵⁰.

⁴⁸ AOKBZH-B, sygn. Ds 25/66, Zeznanie świadka Teofila Hajdy, który we wrześniu 1939 r. był Przewodniczącym Polskiego Komitetu Pomocy Polakom (uciekiniom z innych miast i miejscowym) we Włocławku.

⁴⁹ IPN BY 26/61,teczka 9, Pomoc udzielana przez Polaków eksterminowanym i przesładowanym Żydom i obywatelom innych państw, k. 360.

⁵⁰ AŻIH, sygn. 301/307; M. Lisiak, *Likwidacja Żydów...*, „Gazeta Kujawska”, nr 99 z 29 IV 1946, s. 3.

Fot. 9. Płonące getto, 1942,
fot. n.n., zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej

Pod koniec 1941 r. Niemcy przystąpili do rozbiórki cmentarza żydowskiego. Marmury i drogie pomniki, podobnie jak inne cenne rzeczy należące do Żydów, wywożono z miasta. Do getta zaczęły docierać niepokojące informacje o likwidacji ludności żydowskiej w pobliskich miasteczkach i wywożeniu jej do Chełmna n. Nerem. Żydzi zaczęli domyślać się najgorszego.

Do getta przybyła kolejna komisja kwalifikacyjna, której pracami kierował kierownik Wydziału ds. Getta – Otto. Mężczyźni w wieku od 14 do 50 lat, zdolni do pracy, zostali skierowani do poznańskich obozów pracy w Nakle, Wrześni, Kobyłempolu i innych. Dnia 26 kwietnia 1942 r. ostatnia partia mężczyzn opuściła getto. Grupę tę prowadzono ulicą Toruńską do posesji nr 11. W trakcie przemarszu Żydzi byli bici i szykanowani przez konwojentów. Następnego dnia zaprowadzono

ich na dworzec, gdzie doszło do kolejnych aktów terroru. Został tu m.in. zastrzelony znany działacz wrocławskiej Gminy Żydowskiej Berrek Berglej⁵¹.

Pozostałą w getcie grupę 1000 mieszkańców, głównie kobiet, dzieci, starców i chorych spisano i pozostawiono w zbiorczym punkcie. Pod koniec kwietnia przystąpiono do ostatecznej likwidacji getta wrocławskiego. Resztę jego ludności, hitlerowcy w trzech transportach wywieźli do Chełmna n. Nerem⁵². Kilka dni po tej akcji esesmani podpalił getto. Pod koniec kwietnia 1942 r. Wrocławek, według nomenklatury niemieckiej stał się „Judenfrei”⁵³.

11. Spór o mienie po Żydach wrocławskich

Władze niemieckie czerpały ogromne korzyści materialne z grabieży mienia żydowskiego jak i z przymusowej pracy robotników żydowskich w niemieckich zakładach pracy, które produkowały prawie wyłącznie na potrzeby Wehrmachtu. Z dochodów uzyskanych z niewolniczej pracy robotników żydowskich korzystali miejscowi i okręgowi urzędnicy i dygnitarze niemieccy, z namiestnikiem Kraju Warty Greisem na czele. Na jego specjalnie utworzone w Poznaniu konto (Sonder-

⁵¹ T. Jaskowski, *Okupacyjna...*, s. 29. AŻIH 301/375 s. 11; M. Lisiak, *Likwidacja Żydów...*, „Gazeta Kujawska”, nr 99 z 29 IV 1946, s. 3.

⁵² T. Jaskowski, *Okupacyjna...*, s. 29. AŻIH 301/375, s. 11.

⁵³ W. Waryszewska, *Wrocławek w latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, maszynopis pracy magisterskiej w Archiwum UMK w Toruniu, Toruń 1992, s. 30; podaje iż w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy znajduje się zespół: Akta miasta Wrocławka, w którym pod sygn. 56 mieści się dokument stwierdzający, że od IV 1942 Wrocławek jest wolny od Żydów; w tejże pracy zamieszczona jest kopia tego dokumentu; miejsce jego przechowywania musiało ulec zmianie lub dokument zaginął, gdyż kiedy w IV 2003 roku byłam w AP w Bydgoszczy nie odnalazłam go tam.

konto der Freude des Warthegaus), którym rozporządzał wyłącznie on sam przekazano sumę 6 000 000 RM⁵⁴.

Po likwidacji getta we Włocławku, pomiędzy burmistrzem miasta Włocławka a niemieckim Zarządem Getta łódzkiego rozpoczęła się żarta walka o mienie pozostałe po zlikwidowanej ludności getta.

Fot. 10. Ludność żydowska przy pracy, ok. 1940, fot. n.n., zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku

Według rozporządzenia A. Greisera z 12 sierpnia 1941 r. każda firma zatrudniająca żydowskich robotników winna była wysłać do kasy niemieckiego Zarządu Getta skąd robotnik pochodził 80% jego zarobków netto.

Firma poznańska „Heino Pecht” zatrudniająca Żydów włocławskich za okres od 8 kwietnia do 2 maja 1942 r. przekazała sumę 1185 RM niemieckiemu Zarządowi Getta w Łodzi. Z decyzją tą nie zgadzał się burmistrz miasta Włocławka. Pismem z dnia 29 maja 1942 r. domagał

⁵⁴ A. Pakentreger, *Polityka...*, s. 40–41.

się on zwrotu tej sumy, motywując swoje żądanie faktem, że zarobki „jego” Żydów należą się jemu⁵⁵.

W odpowiedzi na to, łódzki Zarząd Getta, uzasadnia słuszność przyjęcia przez siebie wyżej wymienionej sumy. Podaje on, jako datę rozpoczęcia wysiedlania Żydów z Włocławka, początek kwietnia 1942 r. Tak więc, według niego, w okresie 8 kwietnia 1942 do 2 maja 1942 we Włocławku, było już mało rodzin robotników zatrudnionych poza gettem. Ponadto pisze, iż Gettoverwaltung w Łodzi, został uznany rozporządzeniem gaulaitera A. Greisera z 23 kwietnia 1942 r., za jedyne spadkobiercę mienia po wymordowanych Żydach z całego Kraju Warty i dlatego uważa, że prawnie zatrzymuje ich zarobki⁵⁶.

Otrzymawszy taką odpowiedź burmistrz Włocławka, w dniu 2 lipca 1942 r. przesłał Gettoverwaltung w Łodzi rachunek na sumę 2579,20 za długi żydowskie wobec miasta oraz za koszty, jakie rzekomo miasto poniosło w związku z likwidacją getta, w tym także za ugaszenie pożaru spowodowanego przez Niemców⁵⁷.

Na to Zarząd Getta w Łodzi odpowiedział, że może uznać tylko rachunek za prąd elektryczny i za wodę zużytą przez Żydów, co zaś się tyczy kosztów „oczyszczania” zlikwidowanego getta, obowiązek ten spoczywa na Zarządzie Miejskim Włocławka, zarządowi getta w Łodzi bowiem nie starczyłoby środków płynących z zarobków robotników żydowskich zatrudnionych w obozach pracy jak i skonfiskowanego majątku pomordowanych. W istocie według spisu przekazanego Gettoverwaltung w Łodzi przez komisarycznych wójtów rządowych siedmiu gmin dochodów uzyskanych ze sprzedaży sprzętu domowego ludności

⁵⁵ AOKBZH-B, sygn. Ds. 25/66, Pisemna ekspertyza sądowa złożona przez Jerzego Trunka z ŻIH, przy C. K. Żydów w Polsce, wygłoszona na rozprawie przeciwko przestępcy wojennemu E. Hesemeyerowi, dołączona do Akt śledztwa przeciwko Kurtowi Borutzkiemu, Maxowi Dunkhorstowi i innym; Jerzy Trunek podaje w swej ekspertyzie następujące sygnatury AŻIH XVI/5, s. 67–131; tamże, VIII/42, s. 151.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ Tamże.

żydowskiej z tych gmin wynosił zaledwie 385,25 RM. Suma ta jest prawdopodobnie znacznie zaniżona⁵⁸.

12. Obóz zagłady w Chełmnie nad Nerem – miejsce kaźni Żydów włocławskich

Obóz w Chełmnie n. Nerem był pierwszym ośrodkiem zagłady Żydów na ziemiach polskich, stał się on wzorem dla przyszłych ośrodków zagłady, w tym także w Generalnym Gubernatorstwie. Uruchomiono go już w 8 grudnia 1941 r.⁵⁹

Szczególnie zainteresowanym powstaniem ośrodka i odpowiedzialnym za jego zorganizowanie był namiestnik Kraju Warty Arthur Greiser. On to sprzeciwił się projektowi skoncentrowania wszystkich Żydów z Kraju Warty w jednym obozie, gdyż obóz taki musiałby przejść pod zarząd Urzędu Gospodarczo-Administracyjnego SS (WVHA), tak jak wszystkie obozy koncentracyjne. Zyski czerpane z dotychczasowej eksploatacji Żydów przeszłyby do SS. Postanowił on wtedy utworzyć „Gaugetto” w Łodzi i skoncentrować w nim wyłącznie zdolnych do pracy Żydów. W getcie łódzkim nie można było już pomieścić dodatkowych mas ludności, dlatego też Greiser postanowił wymordować niezdolnych do pracy Żydów, tak z getta łódzkiego jak i z gett prowincjonalnych. W związku z tym zwrócił się do H. Himmlera z prośbą o zezwolenie na wymordowanie około 100 000 Żydów z Kraju Warty i uzyskał na to zgodę Berlina. Wtedy też prawdopodobnie podjął ostateczną decyzję o utworzeniu ośrodka zagłady; na miejsce tego ośrodka

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ W. Bednarz, *Obóz straceń w Chełmnie nad Nerem*, Warszawa 1946, s. 13; D. Dąbrowska, *Zagłada skupisk...*, s. 135; J. Baranowski, *Zagłada Żydów...*, s. 21; J. Gulczyński, *Ośrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem*, [w:] *Ośrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem i jego rola w hitlerowskiej polityce eksterminacyjnej*. Materiały z sesji naukowej – Konin 24 kwietnia 1955, Konin 1995, s. 30.

wybrano Chełmno n. Nerem ze względu na dogodne połączenie komunikacyjne, przede wszystkim z Łodzią – głównym skupiskiem ludności żydowskiej w Kraju Warty. Zagospodarowano niewielki pałac z parkiem, który ogrodzono płotem, miejscową ludność w większości wysiedlono, a lepsze zabudowania przejęła załoga Sonderkommando⁶⁰.

Obsługa obozu składała się z kilkunastu funkcjonariuszy gestapo oraz z kilkudziesięciu policjantów i żandarmów z Łodzi i Poznania. Podzielona była na komanda: „Hauskommando” pracujące we wsi, w obrębie ośrodka z pałacem i „Waldkommando” – pracujące w lesie rzuchowskim. Załodze Sonderkommando do pomocy przydzielono grupę więźniów polskich z Fortu VII w Poznaniu⁶¹.

Pierwszym komendantem obozu był SS-Hauptsturmführer Herbert Lange (stąd Sonderkommando „Lange”), a od marca 1942 roku, aż do likwidacji ośrodka – SS Hauptsturmführer Hans Johann Bothmann (Sonderkommando „Bothmann”). Komando to było też nazywane Sonderkommando „Kulmhof” (od niemieckiej nazwy Chełmna)⁶².

Funkcjonowanie obozu można podzielić na dwie fazy. Pierwsza faza obejmuje okres od 8 grudnia 1941 r. do 7 kwietnia 1943 r. Eksterminacji dokonywano wówczas w przewoźnych komorach gazowych (Spezialwagen, Sonderwagen) przy użyciu gazu spalinowego. Żydzi przywiezieni do Chełmna wchodzili do pałacu, gdzie mieli przygotowywać się do rzekomej kąpieli i odwszenia przed zapowiadającym wyjazdem na roboty do Niemiec. Pod pozorem przewozu do łaźni umieszczano ich w samochodzie–komorze gazowej. Do wnętrza doprowadzany był wylot rury wydechowej motoru, po uruchomieniu którego spaliny wypełniały komorę. W hermetycznie zamkniętym wnętrzu śmierć nastę-

⁶⁰ J. Gulczyński, *Ośrodek zagłady...*, s. 30; S. Abramowicz, *Stan polskich badań nad ośrodkiem zagłady w Chełmnie nad Nerem*, [w:] *Ośrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem i jego rola w hitlerowskiej polityce eksterminacyjnej. Materiały z sesji naukowej – Konin 24 kwietnia 1955*, Konin 1995, s. 11.

⁶¹ J. Gulczyński, *Ośrodek zagłady...*, s. 31.

⁶² Tamże; E. Serwański, *Obóz zagłady w Chełmnie nad Nerem*, Poznań 1964, s. 37.

powołała w ciągu 10–15 minut. Po przełączeniu wylotu rury, samochód jechał powoli do oddalonego 4 km od wsi lasu rzuchowskiego. Tam wymieniana co jakiś czas ekipa Żydów, zajmowała się grzebaniem zwłok w rozległych rowach mogiłach. Latem 1942 r. prawdopodobnie w obawie przed epidemią, rozkopano mogiły i zwłoki spalono w specjalnie dla tego celu wyznaczonych miejscach, a później palono je w krematoriach⁶³.

Harmonogram zbrodni został opracowany perfekcyjnie. Jako pierwszych na zagładę przeznaczono Żydów z gett okolicznych powiatów: kolskiego i tureckiego, a więc tych którzy mogliby być świadkami zbrodni i rozpowszechniać o niej wieści.

Następnie przystąpiono do likwidacji największego skupiska ludności żydowskiej Kraju Warty – getta łódzkiego. W pierwszej fazie tej akcji w dniach od 5–12 stycznia 1942 r. do Chełmna na śmierć wysłano ok. 4300 Romów i Sintich z obozu cygańskiego zlokalizowanego na terenie getta łódzkiego⁶⁴.

Po nich przyszła kolej na usunięcie elementu zbędnego, nieprodukcyjnego z getta łódzkiego i związanym z tym zwolnieniem miejsca dla zdrowych i silnych fachowców, zlikwidowanych gett prowincjonalnych przydatnych do zwiększenia produkcji.

Likwidację tej ludności rozpoczęto 16 stycznia 1942 od zgładzenia tzw. wyrokowców, by następnie przez „zasiłkowców” i tzw. rezerwę pracującą, objąć dalsze grupy, a głównie tych, którym zarzucano to tylko, że jako mniej sprawni lub niedołęzni, najczęściej z przyczyn niezależnych od siebie, nie mogli znaleźć dla siebie w getcie pracy⁶⁵.

Deportacje nie ominęły także Żydów zachodnioeuropejskich, wysiedlonych do getta w 1941 r., jak również części tych których przeniesio-

⁶³ Tamże, s. 53–54; W. Bednarz, *Obóz straceń...*, s. 20; J. Gulczyński, *Ośrodek zagłady...*, s. 30.

⁶⁴ J. Baranowski, *Zagłada Żydów...*, s. 22.

⁶⁵ Tamże.

no tu z gett prowincjonalnych. W ten sposób masową i bezpośrednią zagładą objęto w pierwszym rzędzie osoby określone przez nazistów jako „elementy zbędne”, które nie pracowały na rzecz gospodarki wojennej III Rzeszy, a istnieniem swym obciążały tylko budżet getta. W pierwszym etapie deportacji do obozu zagłady w Chełmnie n. Nerem trwającym od 16 do 29 stycznia 1942 r. wywieziono z getta łódzkiego 10 003 osoby; w drugim od 2 lutego do 2 kwietnia tego roku na śmierć wysłano 34 037 osoby, w tym wszystkim 3082 Żydów z Włocławka i okolic deportowanych do getta łódzkiego na przełomie września i października 1941 r.; w trzecim od 4 do 15 maja zlikwidowano dalszych 10 914 osób głównie Żydów z Europy Zachodniej (10 418 osób)⁶⁶.

W przerwach pomiędzy poszczególnymi etapami eksterminacji ludności getta łódzkiego prowadzono akcję likwidacji gett prowincjonalnych. Ludność powiatu włocławskiego poddano eksterminacji na przełomie kwietnia i maja 1942 r. Wówczas uśmiercono pozostałą, po deportacji w październiku 1942 r. do getta w Łodzi, ludność gett we: Włocławku, Brześciu Kujawskim, Chodczu, Kowalu, Luboniu, Lubrańcu i Przedeczcu, liczącą łącznie 2557 osób⁶⁷.

Na zakończenie akcji likwidacji gett prowincjonalnych nie kończy się proces masowej zagłady ludności żydowskiej Kraju Warty. W dniu 1 września 1942 roku przystąpiono ponownie do eksterminacji nieproduktywnej ludności getta łódzkiego. W pierwszych trzech dniach tego miesiąca zlikwidowano wszystkich chorych znajdujących się w szpitalach. Po nich przyszła kolej na dzieci do lat 10 i starców powyżej 65 lat życia. W dniach od 3 do 12 września do obozu zagłady w Chełmnie wywieziono 15 681 dzieci i starców. Akcja ta ostatecznie zakończyła proces przekształcania getta łódzkiego w obóz pracy⁶⁸.

⁶⁶ J. Baranowski, *Zagłada Żydów...*, s. 22; I (H) Rubin, *Żydzi w Łodzi pod niemiecką okupacją*, Londyn 1988, s. 74–75.

⁶⁷ J. Baranowski, *Zagłada Żydów...*, s. 22; D. Dąbrowska, *Zagłada skupisk...*, s. 173, tab. 15; J. Libiszewski, *Getta w powiecie...*, s. 6–9.

⁶⁸ J. Baranowski, *Zagłada Żydów...*, s. 23.

Drugi etap likwidacji Żydów z Kraju Warty w Chełmnie n. Nerem rozpoczął się w czerwcu 1944 r. Ofiarami tej akcji stali się mieszkańcy ostatniego getta w Europie – getta łódzkiego⁶⁹.

O podjęciu tej akcji zaważyły dwa czynniki, a mianowicie sukcesy kwietniowo-majowej ofensywy wojsk radzieckich, jak i zainteresowanie jego likwidacją ze strony A. Hitlera i H. Himmlera. Po ostatecznym zapadnięciu decyzji w tej sprawie, prawdopodobnie w maju 1944 r., ściągnięto z Jugosławii Sonderkommando „Bothmnana” i przystąpiono do ponownego uruchomienia obozu w Chełmnie. Eksterminacji dokonywano starymi sposobami w obrębie lasu rzuchowskiego⁷⁰.

Akcję likwidacji rozpoczęto 23 kwietnia 1944 r., a przerwano po niespełna miesiącu 14 lipca 1944 roku. W jej wyniku 10 transportami na śmierć do obozu w Chełmnie wysłano 7196 mieszkańców getta łódzkiego. Dnia 15 lipca 1944 r. akcje zagłady ludności getta oficjalnie wstrzymano. Pozostałą ludność getta liczącą wówczas ok. 68 tys. osób w dniach 9–29 sierpnia 1944 r. wywieziono do obozu Auschwitz-Birkenau⁷¹.

⁶⁹ Tamże, J. Gulczyński, *Ośrodek zagłady...*, s. 30.

⁷⁰ J. Gulczyński, *Ośrodek zagłady...*, s. 30; E. Serwański; *Obóz zagłady...*, s. 50.

⁷¹ J. Baranowski, *Zagłada Żydów...*, s. 23.

Zakończenie

Mniejszość żydowska we Włocławku w okresie międzywojennym ze względu na swoją kulturę, mentalność i obyczajowość wyróżniała się dalece od innych narodowości zamieszkujących miasto. Żydzi posiadali tu własne instytucje kulturalne i społeczne, aktywnie uczestniczyli w życiu politycznym i gospodarczym miasta, większość zakładów przemysłowych i fabryk znajdowała się w ich rękach.

Sytuacja ludności żydowskiej zmieniła się diametralnie wraz z wybuchem II wojny światowej. Włocławek znalazł się w okresie okupacji w granicach tzw. Kraju Warty, namiestnikiem tego obszaru został Artur Greiser. Terytorium Kraju Warty, głównie z jego inicjatywy, zostało poddane szybkiemu procesowi dejudajzacji.

Do pierwszych wystąpień skierowanych przeciwko ludności żydowskiej miasta, doszło wraz z wkroczeniem do Włocławka oddziałów Wehrmachtu oraz towarzyszących im oddziałów Einsatzgruppe III. Nacja ta była przede wszystkim szykanowana przez niemiecki zarząd miasta, który w krótkim czasie wydał szereg antyżydowskich zarządzeń. Ludność żydowską pozbawiono materialnych podstaw egzystencji, zmuszano do wykonywania ciężkich, upokarzających prac, prześladowano za działalność kulturalną, zakazywano wykonywania praktyk religijnych.

Jesienią 1940 r. zgodnie z dyrektywami wyższych czynników III Rzeszy, utworzono we Włocławku getto, w którym stłoczono wszystkich Żydów znajdujących się w mieście. Włocławskie getto istniało do kwiet-

nia 1942 r. Warunki egzystencji w dzielnicy żydowskiej były ciężkie. Ze względu na wysoki stopień zagęszczenia ludności, brak żywności, środków higieny oraz leków szerzyły się choroby zakaźne, a stopień umieralności był wysoki.

Część Żydów z getta wrocławskiego w końcu września i na początku października 1941 r. została wysiedlona do getta w Łodzi. Większość stanowiły kobiety i dzieci, gdyż zdrowi mężczyźni zostali wywiezieni do obozów pracy. Getto w Łodzi stanowiło dla nich etap przejściowy, przed deportacją do obozów zagłady, głównie do Chełmna n. Nerem.

Tylko nielicznym Żydom wrocławskim udało się przeżyć okres okupacji. W grupie tej znalazły się osoby, którym udało się uciec z obozów pracy, ukrywali się u Polaków, bądź przedostali się do partyzantki. Inni ocaleni zostali oswobodzeni przez wojska alianckie.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

- Zespół: Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu.

Archiwum Państwowe w Toruniu Oddział we Włocławku

- Zespół: Starostwo Powiatowe Włocławskie we Włocławku z lat 1918–1939.
- Zespół: Akta Miasta Włocławka. Zarząd Miejski we Włocławku z lat 1918–1939.
- Zespół: Państwowy Urząd Zdrowia na Miasto i Powiat Włocławski (Staatliche Gesundheitsamt des Stadt und Landkreises Leslau) z lat 1939–1944.

Archiwum Państwowe w Łodzi

- Zespół: Przełożony Starszeństwa Żydów w Getcie Łódzkim (Der Älteste der Juden in Getto Litzmannstadt) 1940–1944.
- Zespół: Zarząd Miejski w Łodzi – Zarząd Getta (Stadtverwaltung Litzmannstad-Gettoverwaltung) 1939–1945.

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie

Zespół: Getto–Włocławek, relacje:

- Mosze Lisiaka sygn. 301/375.
- Juliusza Gryczmana, sygn. 301/6192.
- Zenka Moszkowicza, sygn. 301/174.

Archiwum Państwowe w Toruniu

- Zespół: Sąd Obwodowy we Włocławku 1939–1944.
- Zespół: Sąd Specjalny we Włocławku 1939–1944.
- Zespół: Więzienie Sądowe we Włocławku 1939–1944.

Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Delegatura w Bydgoszczy

- Ankiety dotyczące zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego w latach 1939–1945 – sygn. IPN BY 26/59–61.
- Akta Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Bydgoszczy, sygn. Ds. 25/66.
- Akta w sprawie uznania za zmarłego:
Sąd Grodzki we Włocławku, sygn. IPN BY 109, 23.
Sąd Rejonowy we Włocławku, sygn. IPN 110.

Urząd Stanu Cywilnego we Włocławku we Włocławku

- Zgłoszenia zgonów z lat 1940–1943.

Źródła drukowane

- Dziennik Ustaw RP, 1920, nr 110.
- Kronika getta łódzkiego, oprac. Dąbrowska D., Dobroszycki L., T. I–II, Łódź 1965–1966.
- Księga adresowa Polski (wraz z Wolnym Miastem Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa, Warszawa 1929.
- Mały Rocznik Statystyczny, GUS RP, Warszawa 1930.
- Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna (wybór dokumentów), oprac. Ludwik Gelbert, t. 2, Warszawa 1985.
- Statystyka Włocławka, pod red. Wiesława Wróblewskiego, Włocławek 2000.

Prasa

- „Kujawianin”, Informator Handlowo-Przemysłowy, Włocławek 1938.
- Statystyka Polski, Seria C, Zeszyt 57, Warszawa 1937.
- „Gazeta Kujawska”, nr 97, Włocławek 26 IV 1946.
- „Gazeta Kujawska”, nr 98, Włocławek 27/28 IV 1946.
- „Gazeta Kujawska”, nr 99, Włocławek 29 IV 1946.
- „Leslauer Bote. ABC dla Włocławka i Kujaw”, nr 5, Włocławek 15 X 1939.
- „Wiadomości Włocławskie”, nr 31, Włocławek 3/4 III 1945.

Opracowania zwarte i artykuły

- Abramowicz S., *Stan polskich badań nad ośrodkiem zagłady w Chełmnie nad Nerem*, [w:] Ośrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem i jego rola w hitlerowskiej polityce eksterminacyjnej. Materiały z sesji naukowej – Konin 24 kwietnia 1955 r., Konin 1995.
- Adamowicz Z., *Mniejszości narodowe w Polsce*, [w:] *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX w.*, Lublin 1992.
- Ajnenkiel A., *Konstytucja II Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska-Niepodległa 1918–1939*, Wrocław 1984.
- Baranowski J., *Zagłada Żydów z Kraju Warty i Europy Zachodniej w Chełmnie nad Nerem*, [w:] Ośrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem i jego rola w hitlerowskiej polityce eksterminacyjnej. Materiały z sesji naukowej – Konin 24 kwietnia 1955 r., Konin 1995.
- Bednarz W., *Obóz straceń w Chełmnie nad Nerem*, Warszawa 1946.
- Barbara B., *Zagłada Żydów*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, pod red. J. Staszewskiego, Włocławek 2001.
- Berent B., *Żydzi we Włocławku*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, pod red. J. Staszewskiego, Włocławek 2001.

- Bokota P., *Cechy rzemieślnicze we Włocławku*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, pod red. J. Staszewskiego, Włocławek 2001.
- Borensztejn Sz., *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*, Wrocław 1963.
- Datner Sz., *55 dni Wermachtu w Polsce 1 IX – 25 X 1939*, Warszawa 1967.
- Dąbrowska D., *Zagłada skupisk żydowskich w Kraju Warty w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, nr 13–14 (dalej: Biuletyn ŻIH), Warszawa 1995.
- Dąbrowski R., *Działalność społeczno-kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Szczecin 1983.
- Eisenbach A., *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961.
- Fuks M., *Żydzi w zaraniu niepodległości Polski*, „Biuletyn ŻIH”, nr 2 (150), Warszawa 1989.
- Getto – losy młodych*, pod red. Grażyny Pawlak, Warszawa 1992.
- Gulczyński J., *Ośrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem*, [w:] *Ośrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem i jego rola w hitlerowskiej polityce eksterminacyjnej. Materiały z sesji naukowej – Konin 24 kwietnia 1955 r.*, Konin 1995.
- Haftka A., *Ustawodawstwo Polski odrodzonej w stosunku do żydowskiej mniejszości narodowej*, [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza i kulturalna*, pod red. I. Schipera, A. Tatarkowera, A. Haftki, t. 2, Warszawa 1933.
- Haftka A., *Żydowskie stronnictwa polityczne w Polsce odrodzonej*, [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza i kulturalna*, pod red. I. Schipera, A. Tartakowera, A. Haftki, t. 2, Warszawa 1933.
- Jaszowski T., *Okupacyjna martyrologia żydów włocławskich*, [w:] *Z badań nad eksterminacją Żydów na Pomorzu i Kujawach*, pod red. Tadeusza Jaszowskiego, Bydgoszcz 1983.
- Kaczmarek M., *Zagłada Żydów w Kraju Warty w hitlerowskiej polityce eksterminacyjnej*, [w:] *Ośrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem*

- i jego rola w hitlerowskiej polityce eksterminacyjnej. Materiały z sesji naukowej*, Konin 24 kwietnia 1995 r., Konin 1995.
- Kawski T., *Ludność żydowska na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w okresie międzywojennym 1918–1939*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 13, Włocławek 1999.
- Kawski T., *Życie gospodarcze mniejszości żydowskiej we Włocławku w latach 1918–1939*, maszynopis pracy magisterskiej dostępny w bibliotece Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku, Bydgoszcz 1995.
- Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*, Warszawa–Poznań 1989.
- Laskowski A., *Stosunki narodowościowe w powiecie włocławskim w okresie międzywojennym (1918–1939)*, maszynopis pracy magisterskiej w Archiwum UMK, Toruń 2000.
- Leszczyński K., *Działalność Einsatzgruppe Policji Bezpieczeństwa na ziemiach polskich w 1939 r. w świetle dokumentów*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce”, t. XXII, Warszawa 1971.
- Libiszewski J., *Getta w powiecie włocławskim*. Materiały na sesję naukową „W 45 rocznicę zagłady skupisk żydowskich w Kraju Warty”, Zduńska Wola, 23 października 1987.
- Łuczak Cz., *Dzień po dniu w okupowanej Wielkopolsce i Ziemi Łódzkiej (Kraj Warty) – kalendarium wydarzeń*, Poznań 1993.
- Łuczak Cz., *Kraj Warty 1939–1945. Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1972.
- Łuczak Cz., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.
- Madajczyk Cz., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1980.
- Marrus M. R., *Holocaust*, Warszawa 1993.
- Nawrocki S., *Terror policyjny w „Kraju Warty” 1939–1945*, Poznań 1973.

- Nikonowicz O., *Przemiany polityczne we Włocławku w pierwszym okresie dyktatury sanacyjnej 1926–1930*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, seria A, Włocławek 1978.
- Nowakowska I., *Fenomen żydowskiej mniejszości narodowej w okresie międzywojennym na przykładzie Polski w latach 1918–1939*, „Biuletyn ŻIH”, nr 2 (150), Warszawa 1989.
- Orlicki J., *Szkice z dziejów stosunków polsko-żydowskich 1918–1939*, Szczecin 1983.
- Osuchowski J., *Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, Warszawa 1967.
- Pakentreger A., *Polityka władz niemieckich w tzw. Kraju Warty wobec Żydów*, „Biuletyn ŻIH”, nr 4, Warszawa 1977.
- Pyszczyński E., *Wrzesień 1939 roku we Włocławku*, maszynopis w zbiorach Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku.
- Rejmanowski T., *Felczerzy i lekarze wyznania mojżeszowego Włocławka i regionu kujawskiego*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 13, Włocławek 1999.
- Rezmer W., *Walki w rejonie Włocławka. 9–13 września 1939 roku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 6., Włocławek 1998.
- Ringel M., *Prawa zasadnicze mniejszości żydowskiej w Polsce i ich dzieje*, [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza i kulturalna*, pod red. I. Schipera, A. Tartakowera, A. Haftki, t. 2, Warszawa 1933.
- Ringel M., *Ustawodawstwo Polski odrodzonej o gminach żydowskich*, [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza i kulturalna*, pod red. I. Schipera, A. Tartakowera, A. Haftki, t. 2, Warszawa 1933.
- Rubin I (H), *Żydzi w Łodzi pod niemiecką okupacją*, Londyn 1988.
- Serwański E., *Obóz zagłady w Chełmnie nad Nerem*, Poznań 1964.
- Tomaszewski J., *Niepodległa Rzeczypospolita*, [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, pod red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993.

- Tomaszewski J., *Rzeczypospolita wielu narodów*, Warszawa 1985.
- Uterman A., *Żydzi wiara i życie*, Łódź 1989.
- W szponach hitlerowców*, [w:] *Jak rodziło się jutro. Kartki z dziejów Włocławka*, oprac. Czesław Andrzejkowicz, Włocławek 1955.
- Waryszewska W., *Włocławek w latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, maszynopis pracy magisterskiej w Archiwum UMK, Toruń 1992.
- Waszak S., *Bilans walki narodowościowej rządów Greisera*, „Przeгляд Zachodni”, nr 6, 1946.
- Waszkiewicz Z., *Położenie prawne gmin wyznaniowych żydowskich w województwie pomorskim (1918–1939)*, [w:] *Stosunki narodowościowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, pod red. J. Szilinga, t. 4, Toruń 1995.
- Wojciechowski M., *Z dziejów ludności żydowskiej w republice weimarskiej i II Rzeczypospolitej w latach 1918–1939*, [w:] *Studia i szkice dziejów Żydów w regionie Bałtyku*, pod red. Z. H. Nowaka, przy współpracy z Z. Karpusem, Toruń 1998.
- Wróblewski W., *Ludność i gospodarka lokalna Włocławka w latach 1918–1939*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, pod red. J. Staszewskiego, Włocławek 2001.
- Żbikowski A., *Żydzi*, Wrocław 1997.

A N E K S

Aneks 1

**Wykaz zgonów ludności żydowskiej
z lat 1940–1942****Tabela 1.** Daty zgonów za rok 1940

Lp.	Imię i nazwisko	Data urodzenia	Data zgonu
1.	Bekerman Malka	1885	15.08.1940
2.	Berenholz Icek	1858	15.11.1940
3.	Berman Estera	1874	21.11.1940
4.	Blumberg Jenta	1881	19.08.1940
5.	Burdka Lojzer	1923	26.12.1940
6.	Dancygier Hana	1904	05.08.1940
7.	Dzięciarska Hana	1880	29.11.1940
8.	Fiszlewicz Abram	1903	09.10.1940
9.	Gelbart Abram	1885	05.12.1940
10.	Genisbut Hela	1940	19.07.1940
11.	Gruszka Sura	1888	16.11.1940
12.	Gutman Jankew	1872	27.07.1940
13.	Hilderbrand Rosalia	1872	23.09.1940
14.	Jeske Erna	1887	17.02.1940
15.	Jeske Hildergard	1891	19.11.1940
16.	Jesion Abram	1865	29.08.1940
17.	Kowalska Chowa	1873	10.12.1940
18.	Kowalska Jura	1871	15.07.1940
19.	Kieger Symcho	1884	03.09.1940
20.	Król Beila	1867	01.09.1940
21.	Lewkowicz Gołga	1866	27.09.1940
22.	Lewenstein Chudes	1894	01.11.1940
23.	Latnik Ajzyk	1975	09.12.1940
24.	Morgensztern Mojsze	1873	23.10.1940

25.	Moszkowicz Rywka	1900	16.07.1940
26.	Mróz Gerszon	1865	07.12.1940
27.	Piórek Josek	1855	16.11.1940
28.	Poznańska Gitla	1863	14.12.1940
29.	Macherko Zymon	1854	29.11.1940
30.	Rabin Szein Fajga	1920	03.11.1940
31.	Szpiro Mariem	1870	31.10.1940
32.	Sztachelberg Choskier	1919	14.12.1940
33.	Sztulzaft Szmul	1922	17.07.1940
34.	Twardowski Dawid	1865	25.09.1940
35.	Zarosta Sara	1862	09.07.1940
36.	Złotogórski Symcha	1872	08.12.1940
37.	Żychliński Mariem	1916	30.09.1940

Źródło: Urząd Stanu Cywilnego we Włocławku, księgi zgonów z lat 1940–1941.

Tabela 2. Daty zgonów za rok 1941

Lp.	Imię i nazwisko	Data urodzenia	Data zgonu
1.	Aleksander Abram	1880	23.08.1941
2.	Alter Beniamin	1914	09.11.1941
3.	Apel Estra	1923	24.08.1941
4.	Barman Pessa	1869	21.03.1941
5.	Barman Moszek	1866	21.03.1941
6.	Bander Jakub	1862	20.01.1941
7.	Bauman Moszek	1866	21.03.1941
8.	Bauman Pessa	1869	21.03.1941
9.	Berenholz Chełm	1869	27.10.1941
10.	Benrestein Chaja, Gela	1881	23.03.1941
11.	Berkowicz Sura, Chana	1872	23.10.1941
12.	Bill Ryfka	1875	08.10.1941
13.	Bok Abraham	1875	08.05.1941
14.	Borsztejn Chaja	1881	23.03.1941
15.	Braun Icek	1868	04.06.1941
16.	Brym Boruch	1900	11.01.1941
17.	Celce Estera	1841	29.05.1941
18.	Chała Mojsze	1868	21.04.1941
19.	Czarny Hersz	1912	30.07.1941
20.	Dach Matha	1874	19.01.1941
21.	Dąbrowski Matys	1873	16.07.1941
22.	Domanowicz Abram	1870	03.06.1941
23.	Erdberg Pessa	1817	02.10.1941
24.	Fischlewitz Chana	1874	04.10.1941
25.	Fiszelewicz Szmul	1873	07.07.1941
26.	Gelbart Michał	1885	28.04.1941
27.	Gilbert Moszek	1875	11.08.1941
28.	Gold Anszel	1868	08.10.1941
29.	Goldberg Tuba	1871	04.03.1941
30.	Goldberg Czajna	1870	03.11.1941
31.	Gostyńska Chaja	1866	24.08.1941
32.	Grabarz Abram	1840	14.08.1941
33.	Grinberg Taubo	1889	08.03.1941

34.	Grinail Sura	1839	17.03.1941
35.	Ganduk Jakub	1864	31.03.1941
36.	Hogel Estra	1830	13.04.1941
37.	Haimowicz Estra	1862	24.04.1941
38.	Helgot Szlama	1840	25.09.1941
39.	Jakubowska Sura	1865	13.07.1941
40.	Jakubczak Łaja	1877	31.08.1941
41.	Kalmowicz Trana	1940	11.01.1941
42.	Karmel Mordka	1863	18.11.1941
43.	Kaufman Czarna	1900	03.06.1941
44.	Kajmowicz Abram	1871	15.04.1941
45.	Kajzer Ides	1882	24.09.1941
46.	Kanał Dawid	1881	28.08.1941
47.	Keller Chajna	1862	02.08.1941
48.	Kirszberg Abram	1866	17.03.1941
49.	Koniński Hersz	1885	04.07.1941
50.	Kłodowisk Jakub	1939	01.02.1941
51.	Kłodowski Chil	1908	12.12.1941
52.	Kohn Choskel	1859	08.08.1941
53.	Krasny Szmul	1893	03.03.1941
54.	Krotoszyńska Golda	1870	22.03.1941
55.	Krumbein Józef	1898	19.05.1941
56.	Krosny Szmul	1893	03.03.1941
57.	Kryszpel Michał	1864	09.02.1941
58.	Kupersztejn Szabas	1940	16.09.1941
59.	Kuter Fiszel	1878	22.08.1941
60.	Laks Icek	1800	04.04.1941
61.	Lewensztejn Juda	1860	05.08.1941
62.	Lewkowski Chaim	1868	05.02.1941
63.	Lichtensztejn Wolf	1878	24.03.1941
64.	Lichtensztejn Dawid	1879	18.05.1941
65.	Lichtensztejn Ester	1929	18.07.1941
66.	Lichtensztejn Chana	1937	24.06.1941
67.	Łepok Mecha	1876	17.08.1941
68.	Lewkowski Chaim	1868	05.03.1941
69.	Lewensztejn Juda	1860	05.08.1941

70.	Luksemburg Hersz	1871	02.02.1941
71.	Majer Majer	1866	13.07.1941
72.	Mentlik Abracham Mendel	1873	27.02.1942
73.	Mogielnicki Jankiel	1869	11.07.1941
74.	Moszkowicz Iska Sura	1939	25.04.1941
75.	Moszkowicz Lejbusz	1865	07.01.1941
76.	Nysanbaum Rajzla	1860	10.07.1941
77.	Panster Etkar	1880	24.09.1941
78.	Piw Heinda	1876	31.03.1941
79.	Pływek Szaja	1922	13.06.1941
80.	Pozer Mendel	1851	23.05.1941
81.	Rawicka Rejta	1855	21.05.1941
82.	Rosental Itka, Ryfka	1862	13.07.1941
83.	Rozenberg Alje	1863	12.04.1941
84.	Rusiecki Kiwa	1865	05.09.1941
85.	Rusiecka Cyrla	1867	15.05.1941
86.	Ryzman Pesa	1926	22.02.1941
87.	Salomon Józef	1880	12.07.1941
88.	Słucha Balbina	1970	07.10.1941
89.	Sulkowiak Sulim	1871	14.02.1941
90.	Skrzypce Szloma	1917	16.01.1941
91.	Szlamowicz Chaja, Liba	1898	10.11.1941
92.	Szlamowicz Izrael	1926	11.12.1941
93.	Sztulzaft Cudek	1867	09.09.1941
94.	Szperling Hudys	1898	24.12.1941
95.	Szteinbock Liba	1881	28.11.1941
96.	Sztulzaft Berek	1881	16.07.1941
97.	Sztulzaft Łaja	1867	12.12.1941
98.	Szulman Łaja	1868	25.03.1941
99.	Szulz Samuel	1877	05.03.1941
100.	Szymacha Ryfka	1856	14.10.1941
101.	Szymanski Chaim	1883	25.08.1941
102.	Twardowska Tajga	1904	11.03.1941
103.	Waserman Maja	1898	15.12.1941
104.	Wagner Martin	1890	21.10.1941
105.	Weber Mirjam	1921	18.09.1941

106.	Weintranb Hersz	1870	13.02.1941
107.	Wilder Icek	1871	05.12.1941
108.	Winter Szulim	1962	13.10.1941
109.	Wołkowicz Cerem	1867	24.02.1941
110.	Włocławska Ryfka	1862	12.06.1941
111.	Wróblewska Fajga	1888	07.12.1941
112.	Wyszogrodzki Menachem	1879	11.03.1941
113.	Wyszogrodzka Gitel	1869	02.06.1941
114.	Zajdner Israel	1859	04.03.1941
115.	Zybersztein Szuwa	1891	04.11.1941
116.	Zelkowicz Salomon	1870	07.02.1941
117.	Zelman Łoja	1862	10.08.1941
118.	Zelman Abram	1979	04.05.1941
119.	Zygryd Necka	1886	01.01.1941
120.	Zygler Moszek	1887	21.01.1941
121.	Zylberg Chana, Ryfka	1866	06.01.1941
122.	Żółty Jakub	1872	07.02.1941

Źródło: Urząd Stanu Cywilnego we Włocławku, księgi zgonów z lat 1940–1941.

Tabela 3. Daty zgonów za rok 1942

Lp.	Imię i nazwisko	Data urodzenia	Data zgonu
1.	Berkowicz Gitla	1805	25.03.1942
2.	Berkowicz Sara	1908	25.03.1942
3.	Brzezinski Szaja	1821	26.03.1942
4.	Condorf Mojsze	1904	28.03.1904
5.	Drawowska Szajna	1889	21.02.1942
6.	Falc Cyrle	1862	19.02.1942
7.	Flinkier Hudys	1878	02.03.1942
8.	Fuchs Josek	1903	12.03.1942
9.	Gniazdo Borek	1918	25.02.1942
10.	Goldberg Rózia	1906	18.01.1942
11.	Glesberg Moszek	1863	28.01.1942
12.	Grümail Nusen	1863	31.03.1942
13.	Halpern Samuel	1898	09.03.1942
14.	Jakubowicz Elias	1901	26.03.1942
15.	Jesion Hersz	1898	01.04.1942
16.	Kaufmann Manachem	1880	18.01.1942
17.	Kowalski Ester	1934	24.01.1942
18.	Kowalski Berysz	1934	24.02.1942
19.	Kruk Szymon	1893	15.03.1942
20.	Kryszpel Rojza	1864	09.01.1942
21.	Markowicz Ide	1885	31.03.1942
22.	Motyl Chmiel	1889	12.04.1942
23.	Nower Cywia	1860	04.01.1942
24.	Peretz Abraham	1869	07.03.1942
25.	Princ Nicha	1904	05.02.1942
26.	Radziejewski Gimpel	1888	06.01.1942
27.	Rotman Rachela	1891	25.03.1942
28.	Rozenblat Chomis Szyja	1883	06.03.1942
29.	Skórzyńska Hendla	1878	07.03.1942
30.	Sommer Golda	1866	10.03.1942
31.	Stupaj Moszek	1879	26.03.1942
32.	Strykowska Ryfka	1856	30.01.1942
33.	Szlamowicz Mojsze	1926	21.12.1942

34.	Szmulewicz Gusta	1875	12.03.1942
35.	Szmulewicz Raca	1893	04.01.1942
36.	Szpiegiel Frymet	1853	08.01.1942
37.	Sztulzeft Abram	1895	24.01.1942
38.	Sztulzeft Izrael	1816	22.03.1942
39.	Sztulzeft Ruchel	1939	05.03.1942
40.	Treiber Hersz Izrael	1940	09.01.1942
41.	Unger Abram	1918	07.02.1942
42.	Urwicz Chaja Maja	1863	10.01.1942
43.	Warszawski Icek Mojsze	1899	12.03.1942
44.	Weinstock Abraham	1886	25.03.1942
45.	Wrocławski Mordka	1889	12.04.1942
46.	Wyszegrodzki Łaja	1864	20.02.1942
47.	Zajac Mojsze	1869	06.01.1942
48.	Żółta Malka	1900	11.02.1942

Źródło: Urząd Stanu Cywilnego we Włocławku, księgi zgonów z lat 1940–1941.

**Z kartoteki Gestapo
ewidencja ludności żydowskiej według zawodów
(głównie rzemieślnicy, którzy w getcie wrocławskim
mogli pracować na rzecz Rzeszy Niemieckiej¹)**

Krawcy:

1. Ankier Izrael
2. Artz Idel
3. Beiler Simon
4. Berglan Rafał
5. Bermstern Hersz
6. Bock Henock
7. Brzustowski Nychman
8. Bywem Bromberg – damski
9. Hirsz Abraham
10. Ide Markowitz
11. Kemie Ber
12. Kraśniewski Józef
13. Leck Koryło
14. Lepck Józef Majer
15. Lubraniecki Gerszon
16. Łęczycki Józef
17. Męcarz Tuba
18. Neuman Hojne
19. Orzełek

¹ Niemożliwe jest odtworzenie pełnej listy rzemieślników, którzy znaleźli się w kartotece wrocławskiego Gestapo, gdyż pod częścią zamieszczonych w niej zdjęć podpisy są nieczytelne, a pod innymi wcale ich nie ma.

20. Pieprzynski Jakub
21. Piskorski Rywen
22. Rogozinski Wolf
23. Rozenba Gerszon
24. Schwarenband
25. Twarski Kamuel
26. Warszawski Mosech
27. Warszawski Chenoach
28. Wróblewski Abraham

Rzeźnicy:

1. Będziński Jakub
2. Blau Sumer
3. Herzberg Fischel
4. Kowalski Dawid
5. Ofenbach Abraham
6. Riem Maria
7. Riennam Chil Majer
8. Rosenber Moses
9. Rosenberg Dawid
10. Rosenberg Izaak
11. Rozenberg Szmul

Fryzjerzy:

1. Boch Dawid
2. Boch Icek
3. Bock Moech
4. Damast Abram
5. Goldschtein
6. Goldsztein Schlama
7. Grabman Fajga
8. Król Berek

9. Podgórski Josek
10. Rafałowicz Majer
11. Sułkowiak Hanel

Zegarmistrzowie:

1. Earbe Sane
2. Hercen Majleck Sheim
3. Hersz Abracham
4. Herzberg Aron
5. Izbicki
6. Lewkowski Chaim
7. Piechota Josek
8. Szpiro Mozel

Osoby trudniące się handlem:

1. Bjdels Salomon – artykuły żywnościowe
2. Buksman Abram – opakowania papierowe
3. Cohn Haja – owoce
4. Comber Dawid – walizki
5. Czarny Ber – artykuły spożywcze
6. Dąbrowski Mojsze – pióra do pościeli
7. Goldfarb Hersz – torebki papierowe
8. Gostynska Eda – słodycze
9. Grabowska Ela – naczynia fajansowe
10. Grzywacz H. – sklep mięsny
11. Grzywacz H. – sklep mięsny
12. Jutnyńska Simon – handel drobiem
13. Kolski Maks – słodycze
14. Kolski Pinkus – sklep z materiałami malarskimi
15. Król Rubin – cukiernia
16. Kupferstein Abram – handel meblami
17. Lipski Herman – drogeria

18. Machombaum Fauba – artykuły żywnościowe
19. Opatowski Nuta – słodycze
20. Rawicka Laura – materiały budowlane
21. Reich Szlamon – drogeria
22. Rojewski Anszel – sklep papierniczy
23. Rozenbaum – sklep z materiałami malarskimi
24. Stark Berek – handlarz, artykuły piśmiennicze
25. Tomenbaum Rytka – sprzedaż ciast
26. Wróblewski Dawid – pudełka, kartony

Osoby wykonywujące inne zawody :

1. Bornstern – grawernik
2. Epsztejn Nalan – rybak
3. Fagot Abraham – technik dentystryczny
4. Fischlewitsch Wolf – tokarz
5. Grynszpan – stolarz
6. Miner Efronim – siodlarz
7. Moszkowicz Fejfel – murarz
8. Pfeil Herman – siodlarz
9. Przedecki Szejwach – piekarz
10. Rokman Abraham – szklarz
11. Rozentel Lejzer – technik dentystryczny
12. Rozenwasser Jakub Dawid – szewc
13. Skrzypce Lejb – stolarz
14. Sonabeud Bar Chanauel – fotograf
15. Stopszicki Moszek – szklarz
16. Stupaj Juda – fotograf
17. Śpiewak Sauder – piekarz
18. Śpiewak Symche – piekarz

19. Tchórz Chaskiel – stolarz
20. Winsziak Jozeph – tokarz

Nazwiska, przy których nie było wpisanego zawodu lub był nieczytelny:

1. Eislig Lizer
2. Iszajewicz Abram
3. Karo Szmul
4. Kaschub
5. Król Salom
6. Liwszak Jakub
7. Manowicz Icek
8. Mendel Salom
9. Rundek Leib
10. Słucka Balbina
11. Sułkowiak Spulim
12. Szulzinger Leizer
13. Tajner Iosek
14. Tischlewitsch Luter
15. Widziński Aba
16. Włocławski

Fragmety kartoteki Gestapo we Włocławku

Źródło: Zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej.

List Jehudy Rosenwasser

Gerichtsgefängnis

Lestau, den 16 Nov. 1911.
(Marthelenö)

Zur Beachtung!

1. Es ist streng untersagt, Tabakwaren jeder Art, feiner Backwaren, Lebkuchen, sowie Lebens- oder Genussmittel in Briefen oder Paketen an Gefangene zu schicken oder bei Besuchern mitzubringen.
2. Den Strafgefangenen ist nur alle 4 Wochen die Abendung eines Briefes gestattet.
3. Briefe aus Angehörigen werden zurückgegeben, wenn sie zu häufig eingehen, doch die Übersetzung erheblich erschwert wird. Mit Mühe geschriebene oder sonst ansehnliche Briefe erweichen die Überwachung; sie können zurückgehalten werden, mindestens erleidet die Ausfertigung keine Verzögerung.
4. Anfragen an die Verwaltung werden nur beantwortet, wenn Rückporto beilagt.
5. Deutliche Schrift! Nur auf den Zeilen schreiben! Denken Rand bis zur fetten Linie frei lassen!

Der Leiter.

Liebe Eltern!

Ich bin hier im Gefängnis in Lestau seit 6 November. Hier ist ganz gut, ich bekomme drei mal täglich warmes Essen, jedes von uns hat sein einzelnes Bett. Strohm und Pflaster sind mit mir zusammen. Ich bin schon nach der Untersuchung, Ich bin angeklagt wegen Diebstahl, es handelt sich um 140 Stück Prikketts-Kohle und 4 kg Holz. Bitte schreibt mir was bei euch Neues ist, und ob der Vater arbeitet noch

ob alle gesund sind, was macht
hala und Frau. Bitte um
schnelle Antwort.

Herzliche Grüße
und Küsse

Jehuda Rosenzweig.

Dokument mówiący o przekazaniu
„nadzoru zdrowotnego” nad gettem dr. Borsutzkiemu

Der Oberbürgermeister
der Stadt Leslau an der Weichsel

Jahreszahl:
Nr. 1981, 1941

Formen zur Städtungsbau:
Städtische Leslau Nr. 2
Kommunales Verzeichnis Leslau Nr. 14

An den Herrn
Arzt Dr. Borsutzky,
Leslau

25/2 41
15 3/8

Ein

20. FEB 1941

K. 15

In Leslau mit Rückgabe hier empfangen.
Sachverwalter: Schn.,/Ho.

Der Leiter Der Sachverwalter Dieser Leiter Tag
Bezernat III 19. Februar 1941.

Sach: Einrichtung eines Judenquartals.

Die Stadtverwaltung hat im Einvernehmen mit der Polizei die Juden aus dem Kern der Stadt herausgesetzt und sie in der Varschauerstrasse in einen Wohnviertel untergebracht. Die Überwachung des Judenquartals hat die Polizei übernommen. Die gesundheitliche Überwachung bitte ich Sie zu übernehmen und wenn möglich, in den nächsten Tagen eine Besichtigung des Judenquartals vorzunehmen. Ein Beamter der Stadt steht für diesen Zweck zur Verfügung.

In Auftrage:
Schniedler

Leslau: 25/2 41

1) Besichtigung des Judenquartals (mit Besatzung)
Merkmal: Aufklärung mit sehr schwerer Arbeit, der
Körper wurde geschädigt.
die Gesundheit wurde aufgegeben, insbesondere zu tun:
1) Schutz
2) Tod eines Tuberkulosepatienten
3) für Übertragung von Krankheiten (Gefahr für die Gesundheit)
4) Regelmäßige Säuberung des Judenquartals mit Desinfektion

2) Anlage eines Judenquartals (mit Besatzung) in Leslau

Źródło: Archiwum Państwowe w Toruniu Oddział we Włocławku, Zarząd Miejski Włocławka, sygn. 19.

**Lista Żydów deportowanych z Włocławka,
którzy zmarli na terenie Getta Łódzkiego**

Lp.	Nazwisko i imię	Data
1.	Abramski Ludwik Friderik	24.03.1943
2.	Adamaszek Heja	12.04.1942
3.	Ajzenberg Dawid	19.04.1942
4.	Ajzenberg Tauba	19.04.1942
5.	Blusztajn Ides	15.10.1942
6.	Blusztajn Noma	15.10.1942
7.	Bok Michał	28.03.1944
8.	Bok Sala	23.09.1942
9.	Borensztajn Estera Chaja	31.08.1942
10.	Borensztejn Mariem Ruchla	07.05.1943
11.	Brzeinska Henia	19.08.1942
12.	Buks Hana	23.07.1942
13.	Cale Sura	08.05.1942
14.	Chęciński Abram	19.04.1942
15.	Corerniszk Estera	06.04.1942
16.	Czarna Motyl	30.03.1942
17.	Czyżewski Izrael	22.06.1942
18.	Dorembus Sara	17.06.1942
19.	Ejzyk Hercka	23.03.1942
20.	Ejzyk Malka	19.03.1942
21.	Engel Fajga	13.06.1942
22.	Engel Wolf Majer	05.12.1942
23.	Frenkiel Moszek	20.02.1942
24.	Frydman Lubińska Rywka	11.01.1942
25.	Fuks Ezry	17.04.1943
26.	Fuks Icek	24.08.1942
27.	Gelbard Tauba	22.02.1942
28.	Goldberg Blima	24.07.1942
29.	Goldberg Hersz	08.07.1942

30.	Gotowicz Gela Hinda	10.02.1942
31.	Grzynacz Ita	25.03.1942
32.	Grzynacz Jakub	27.03.1942
33.	Gutgeld Fala	12.04.1942
34.	Hirszbaum Sura	23.04.1942
35.	Izbicka Hindaa	15.09.1942
36.	Jakubowicz Frymeta	18.02.1942
37.	Jeruchemsohn Rachela	29.08.1942
38.	Kon Judyta	26.06.1942
39.	Kowalska Grenda	08.05.1944
40.	Kowalska Najblum Fajga	29.06.1942
41.	Kowalski Abram	03.10.1942
42.	Kowalski Icek	20.07.1942
43.	Kowalski Najblum Jakub	01.06.1942
44.	Kowołda Udel	18.12.1941
45.	Kuczyński Zelig	01.07.1942
46.	Lerer Abram	28.08.1942
47.	Mróz Symon	23.03.1942
48.	Nitka Wolf	13.08.1942
49.	Nojszeter Abram	28.06.1942
50.	Perelmuter Srul	21.01.1942
51.	Perkal Szmul	07.11.1942
52.	Piotrowska Chaja	11.03.1942
53.	Przedborska Hinda	08.03.1942
54.	Rosenberg Jakub	31.05.1942
55.	Rozenbaum Malka Dwojra	18.01.1942
56.	Rzeszewski Izrael	22.06.1942
57.	Siwiak Chana Laja	23.04.1942
58.	Sochaczewski Jakub Arje	1942
59.	Srebnik Jakub	26.12.1941
60.	Stein Enoch	29.07.1942
61.	Stein Rude	15.06.1942
62.	Szklarczyk Juda	16.03.1942
63.	Szklarczyk Rywka	25.03.1942
64.	Szpiegiel Eliasz	23.08.1942
65.	Topermann Sara	03.03.1942

66.	Wadkowicz Estera Ryckla	18.10.1942
67.	Wadler Ignaz	10.04.1942
68.	Wajnberg Szaja	17.11.1942
69.	Wajngart Gitla	14.05.1942
70.	Wasecygier Giela	31.01.1942
71.	Wiczunszewski Helena	30.03.1942
72.	Wiczunszewski Jankiel Dawid	30.04.1942
73.	Wirszberg Chil Majer	15.07.1942
74.	Wirszberg Rojza	brak
75.	Wuzek Sura	08.06.1942
76.	Zajcer Jakubowska Sura	08.03.1942
77.	Zawadzka Frajda	26.06.1942
78.	Zemelman Icek	04.04.1943
79.	Zlotnicki Dawid	09.06.1942
80.	Zoltkowska Tauba	12.05.1942
81.	Zurawski Jakub	22.04.1942

Źródło: Lodz – Names List of ghetto inhabitants 1940–1944, Yad Vashen, Jerusalem 1994.

Aneks 6

**Lista Żydów deportowanych do getta w Łodzi
z Włocławka, a następnie wysiedlonych
do obozów zagłady**

Lp.	Nazwisko i imię	Data
1.	Bak Hena Mirla	12.09.1942
2.	Berkenfeld Chana	25.09.1942
3.	Biszofswerder	14.05.1942
4.	Bok Abram	01.10.1942
5.	Bok Chana	01.10.1942
6.	Bok Izrael	01.10.1942
7.	Bok Laja	29.10.1942
8.	Bok Nacha	01.10.1942
9.	Bok Tauba	14.07.1944
10.	Brock Susa	14.05.1942
11.	Bryn Chana	14.05.1942
12.	Brzezinska O.	10.09.1942
13.	Brzezińska Regina	10.09.1942
14.	Chojnacka Jochewet	brak
15.	Czarna Bajtel Byna	21.07.1942
16.	Czarna Laja	20.03.1942
17.	Czarna Ruchla	20.03.1942
18.	Czarna Sura	20.03.1942
19.	Czyszny Lajb	14.05.1942
20.	Czyszny Ryfka	14.05.1942
21.	Czyżewski Moszek	09.09.1942
22.	Czyżewski Wiera	09.09.1942
23.	Dancigier Anna	09.09.1942
24.	Dancigier Ides	09.09.1942
25.	Dojszen Ita	22.09.1942
26.	Dojszen Mojsze	22.09.1942
27.	Drashman Sura Chawa	22.07.1942

28.	Drashman Szaher	14.05.1942
29.	Engel Chaja Gitla	10.03.1944
30.	Finkelsztein Chana	07.09.1942
31.	Finkelsztein Hersz	07.09.1942
32.	Fischbaum Chaskiel	16.03.1942
33.	Fischbaum Fuks Estera	16.03.1942
34.	Frajman Mojżesz	10.09.1942
35.	Frenkiel Alje Alter	14.09.1942
36.	Frenkiel Estera	15.09.1942
37.	Frenkiel Guta	14.09.1942
38.	Frenkiel Prszkier Estera	31.03.1942
39.	Frenkiel Sara	15.09.1942
40.	Frydman Heniek	12.09.1942
41.	Frydman Sala	12.09.1942
42.	Fuks Ber	brak
43.	Fuks Dwojra	brak
44.	Fuks Estera	brak
45.	Fuks Frejda	brak
46.	Fuks Izrael Lajb	brak
47.	Fuks Marjem	brak
48.	Fuks Rak Szejwa	10.09.1942
49.	Fuks Ruchla	22.09.1942
50.	Fuks Sura	brak
51.	Gendenbliz Genisblit Perla	21.09.1942
52.	Gliwko Hersz	10.09.1942
53.	Gliwko Rachel	10.09.1942
54.	Gliwko Szajna	10.09.1942
55.	Goldberg Josef	07.09.1942
56.	Grosman Brachla	15.03.1942
57.	Grosman Roma	15.03.1942
58.	Gryzpan Rynia	15.03.1942
59.	Grywal Estera Malka	14.05.1942
60.	Horn Liba	10.05.1942
61.	Iwanowicz Sura	14.05.1942
62.	Izbicki Henocho	14.05.1942
63.	Izbicka Lippman	07.09.1942

64.	Izbicka Mirla	10.05.1942
65.	Izbicka Tauba	14.05.1942
66.	Jakubowicz Ita	22.09.1942
67.	Jakubowicz Ruth	22.09.1942
68.	Jakubowicz Tauba	22.09.1942
69.	Jakubowska Recha	04.05.1942
70.	Jeruchemsohn Halina	15.09.1942
71.	Jurkiewicz Rachel	10.09.1942
72.	Jurkiewicz Rubin	10.09.1942
73.	Kafka Rachela	14.05.1942
74.	Kaliski Bejer	14.05.1942
75.	Kawka Chana Rywka	brak
76.	Kawka Estra Sura	brak
77.	Kawka Sajna Ruchla	brak
78.	Kawka Wolf	brak
79.	Keller Brana	14.05.1942
80.	Kesselmann Jakub	14.05.1942
81.	Kłodowska Berta	12.07.1942
82.	Kłodowska Idka	12.07.1942
83.	Kłodowska Oljasz Dawid	12.07.1942
84.	Knop Fela	21.09.1942
85.	Knop Guta	21.09.1942
86.	Kovylkowska Hinda	14.05.1942
87.	Kowalsi Aron	10.09.1942
88.	Kowalsi Icek	10.09.1942
89.	Kowalsi Symcha	10.09.1942
90.	Kowalsiki Mojsze	10.09.1942
91.	Kowalska Chana	07.07.1944
92.	Kowalska Dwojra	09.09.1942
93.	Kowalska Gitel	09.09.1942
94.	Kowalska Ita	07.09.1942
95.	Kowalska Ruchla	10.09.1942
96.	Krakowska Chana	12.07.1944
97.	Krakowska Mavel	07.09.1942
98.	Krakowska Tauba	07.09.1942
99.	Kwackowska Gitl	brak

100.	Kwaczkowska Mirl	10.09.1942
101.	Kwaczkowska Sznajdl	10.09.1942
102.	Kwaczkowska Wyszogr Masza	brak
103.	Lewkowicz Enoch	14.05.1942
104.	Mentlik Gela	14.05.1942
105.	Mróz Blima	14.06.1942
106.	Najman Moszek	9.1942
107.	Piekarska Chana	10.09.1942
108.	Piekarska Miral	10.09.1942
109.	Pośladek Helena	10.09.1942
110.	Pośladek Sara	10.09.1942
111.	Rotter Szoel	14.05.1942
112.	Rozenkier Chaja Gitla	brak
113.	Rozenkier Chawa	brak
114.	Rozenkier Estera	brak
115.	Rozenkier Ruchla	brak
116.	Rozenkier Sonia	brak
117.	Rozenkier Szlama	brak
118.	Rozenkier Szmul	brak
119.	Rubin Klara	10.04.1942
120.	Rubin Pesa	10.04.1942
121.	Rubin Rajzla	10.04.1942
122.	Silberberg Estera	14.07.1944
123.	Silberberg Ryfka	14.07.1944
124.	Silberberg Sura	12.05.1942
125.	Sklarczyk Hersz	21.07.1942
126.	Sochaczewska Neta Złata	14.09.1942
127.	Stein Sura	14.05.1942
128.	Szefler Fajuns	22.09.1942
129.	Szefler Pletwowska Michra	22.09.1942
130.	Szkolnik Majren	07.09.1942
131.	Sztark Chaim	brak
132.	Sztark Chaim	brak
133.	Sztark Jechalja	brak
134.	Sztark Mariem	brak
135.	Sztulzaft Bajla	brak

136.	Szuger Estera	11.09.1942
137.	Szuger Natan	11.09.1942
138.	Szulimowicz Ita	12.09.1942
139.	Szulzinger Brana	12.09.1942
140.	Szulzinger Malka	12.09.1942
141.	Szulzinger Masza	12.09.1942
142.	Szulzinger Szymon	12.09.1942
143.	Szulzinger Szyfra	12.09.1942
144.	Szymońska Adela	brak
145.	Szymońska Adela	brak
146.	Szymońska Elka	brak
147.	Szymońska Elka Sura	brak
148.	Szymońska Mariem	brak
149.	Szymońska Mariem	brak
150.	Ślepek Hudys	16.09.1942
151.	Tabacznik Bajła	14.04.1942
152.	Tabacznik Lajzer	14.04.1942
153.	Tabacznik Ruchla	14.04.1942
154.	Tabacznik Salomonowicz Golda	14.04.1942
155.	Tugman Jakub	14.05.1942
156.	Wadkowicz Golda	11.09.1942
157.	Wadkowicz Krusa	11.09.1942
158.	Wadkowicz Samuel	11.09.1942
159.	Wierzorka Szajna	15.03.1942
160.	Winter Rachela	03.07.1944
161.	Wyszegrodzki Frymet	11.09.1942
162.	Wyszegrodzki Wolf	11.09.1942
163.	Zawadzki Symcha Ida	02.01.1942
164.	Zemelman Chaja	26.06.1942
165.	Zemelman Dawid	26.06.1942

Źródło: Łódź–Names List of ghetto inhabitants 1940– 1944, Yad Vashen, Jerusalem 1994.

**Dokumente Przełożonego Starszeństwa Żydów
w Getcie Łódzkim: Żydzi z Włocławka
i powiatu włocławskiego przesiedleni do Łodzi**

**Eingesiedelte im Jahre 1941 aus dem Altreich, Wien, Prag, Luxemburg und aus Leslau
und Umgebung**

Jahrgang	ANZAHL DER EINGESIEDELTEN:																							
	aus Berlin (14 Transporte; am 18, 25, 30 X u. 2 XI 1941)			aus anderen Städten des Altreiches*)			aus Wien (5 Transporte; am 16, 24, 28, 29 X, u. 3 XI 1941)			aus Prag (5 Transporte; am 19, 22, 27 X, u. 1, 3 XI 1941)			aus Luxemburg (1 Transport; am 18 X 1941)			Zusammen			aus Leslau und Umgebung**)			Insgesamt		
	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.
1845	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1950	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1855	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7	-	-	-	1	2	2	4	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8	-	-	-	1	1	2	3	3	2	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9	1	1	2	1	2	3	3	2	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1860	1	1	2	1	2	3	4	4	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	-	-	-	1	1	6	7	5	10	15	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	1	4	5	2	6	8	5	8	13	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	2	1	3	-	6	6	8	16	24	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4	1	4	5	2	8	0	12	18	30	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1865	7	5	12	3	6	9	21	17	38	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6	9	12	21	9	4	13	19	18	37	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7	22	22	44	2	7	9	19	27	46	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8	23	29	52	5	10	15	33	38	71	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9	19	38	57	10	10	20	33	41	74	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1870	31	49	80	8	12	20	47	51	98	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	33	55	68	10	11	21	43	56	108	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	33	55	88	25	14	39	67	91	158	4	4	8	3	6	9	132	170	302	1	3	4	133	173	306
3	43	51	94	24	39	63	67	75	142	33	27	60	5	3	8	172	195	467	9	11	20	181	206	387
4	37	66	103	60	39	100	65	94	159	55	38	88	3	5	8	221	237	358	10	7	17	231	244	475

Jahr	ANZAHL DER EINGESIEDELTE N:																							
	aus Berlin (14 Transporte; am 18, 25, 30 X u. 2 XI 1941)			aus anderen Städten des Altreiches*)			aus Wien (5 Transporte; am 16, 24, 28, 29 X u. 3 XI 1941)			aus Prag (5 Transporte; am 19, 22, 27 X u. 1, 3 XI 1941)			aus Luxemburg (1 Transport; am 18 X 1941)			Zusammen			aus Leslau und Umgebung**)			Insgesamt		
	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.
1875	53	72	125	69	53	122	87	99	186	59	32	91	3	5	8	271	261	532	9	10	19	280	271	551
6	36	69	105	73	67	140	83	108	191	49	22	71	6	3	9	247	269	516	7	13	20	254	282	536
7	61	87	148	55	72	127	87	106	193	36	38	74	3	6	9	242	309	551	7	7	14	249	316	565
8	60	70	130	79	72	151	67	120	187	47	41	88	5	4	9	258	307	565	11	9	20	269	316	585
9	44	71	115	57	84	141	70	95	165	52	44	96	14	9	23	237	303	540	6	9	15	243	312	555
1880	46	68	114	65	82	147	54	122	176	56	52	108	7	7	14	228	331	559	17	27	44	245	358	603
1	47	83	130	65	89	154	58	98	156	51	36	87	5	4	9	226	310	536	7	33	40	233	343	576
2	40	69	109	79	102	181	49	109	158	65	43	108	3	7	10	236	330	566	5	10	15	241	340	581
3	48	59	107	64	89	153	50	90	140	58	45	103	4	3	7	224	286	510	5	8	13	229	294	523
4	31	59	100	64	90	154	47	100	147	65	69	134	3	5	8	210	333	543	2	12	14	212	345	557
1885	37	73	110	63	133	196	42	108	150	61	66	127	4	4	8	207	384	591	4	21	25	211	405	616
6	44	58	102	71	82	153	38	98	136	58	52	110	4	6	10	215	296	511	6	25	31	221	321	542
7	29	80	109	41	109	150	26	99	125	46	60	106	-	6	6	142	354	496	3	16	19	145	370	515
8	31	55	86	47	100	147	34	77	111	56	48	104	2	8	10	170	288	458	7	19	26	177	307	484
9	30	66	96	61	107	168	33	74	107	50	48	98	5	8	13	179	303	482	6	16	22	185	319	504
1890	24	58	82	45	120	165	20	77	97	61	63	124	7	6	13	157	324	481	2	23	25	159	347	506
1	35	46	81	41	77	118	20	69	89	55	61	116	4	7	11	155	260	415	4	21	25	159	281	440
2	25	40	65	39	86	125	21	82	103	62	50	112	4	8	12	151	266	417	1	16	17	152	282	434
3	17	40	57	35	74	109	19	83	102	53	68	121	5	3	8	129	268	397	2	20	22	131	288	419
4	24	29	53	41	99	140	18	73	91	65	73	138	1	5	6	149	279	428	4	26	30	153	305	458
1895	14	40	54	36	70	106	21	79	100	46	47	93	4	5	9	121	241	362	2	27	29	123	268	391
6	21	39	60	33	66	99	21	60	81	43	50	93	4	3	7	122	218	340	6	31	37	128	249	377
7	22	38	60	26	63	89	11	64	75	44	50	94	2	7	9	105	222	327	2	26	28	107	248	355
8	20	44	64	25	47	72	5	35	40	47	48	95	5	5	10	102	179	281	4	24	28	106	203	309
9	33	35	68	34	50	84	10	53	63	42	49	91	3	7	10	122	194	316	4	35	39	126	229	355
1900	20	44	64	40	45	85	14	40	54	47	37	84	5	2	7	126	168	294	3	25	28	129	193	322
1	28	33	61	24	45	69	12	36	48	63	57	120	4	5	9	131	176	307	2	51	53	133	227	360
2	28	29	57	24	50	74	9	25	34	56	50	106	7	8	15	124	162	286	2	31	33	126	193	319
3	17	31	48	18	31	49	8	24	32	44	36	80	2	6	8	89	128	217	-	37	37	89	165	254
4	18	20	38	20	34	54	9	20	29	34	47	81	4	4	8	85	125	210	3	29	32	88	154	242
1905	11	28	39	19	33	52	7	29	36	34	42	76	2	4	6	73	136	209	6	33	39	79	169	248
6	19	26	45	20	31	51	8	30	38	43	48	91	1	3	4	91	138	229	-	39	39	91	177	268
7	15	16	31	22	41	63	2	18	20	43	40	83	1	1	2	83	116	199	2	21	23	85	137	222

Jahr	ANZAHL DER EINGESIEDELTE:																							
	aus Berlin (14 Transporte; am 18, 25, 30 X u. 2 XI 1941)			aus anderen Städten des Altreiches*)			aus Wien (5 Transporte; am 16, 24, 28, 29 X u. 3 XI 1941)			aus Prag (5 Transporte; am 19, 22, 27 X u. 1, 3 XI 1941)			aus Luxemburg (1 Transport; am 18 X 1941)			Zusammen			aus Leslau und Umgebung**)			Insgesamt		
	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.
1908	12	21	33	14	28	42	3	17	20	36	40	76	2	1	3	67	107	174	4	28	32	71	135	206
9	14	30	44	11	34	45	7	14	21	30	35	65	2	2	4	64	115	179	2	23	25	66	138	204
1910	10	19	29	16	26	42	5	10	15	38	36	74	1	3	4	70	94	164	3	39	42	73	133	206
1	6	24	30	3	27	30	4	16	20	41	29	70	4	4	8	58	100	158	-	44	44	58	144	202
2	14	18	32	18	15	33	3	8	11	43	34	77	3	1	4	81	76	157	1	31	32	82	107	189
3	6	14	20	20	17	37	5	11	16	30	29	59	1	3	4	62	74	136	3	32	35	65	106	171
4	5	10	15	10	16	26	3	14	17	23	20	43	2	4	6	43	64	107	4	42	46	47	106	153
6	7	4	11	5	15	20	2	5	7	19	19	38	1	2	3	34	45	79	3	37	40	37	82	119
7	2	6	8	11	12	23	4	2	6	20	15	35	-	1	1	37	36	73	-	29	29	37	65	102
8	4	5	9	11	8	19	2	2	4	13	13	26	1	1	2	31	29	60	2	35	37	33	64	97
9	8	7	15	20	18	38	3	13	16	15	31	46	1	2	3	47	71	118	2	34	36	49	105	154
1920	16	18	34	24	30	54	8	10	18	28	30	58	6	4	10	82	92	174	1	42	43	83	134	217
1	13	15	28	29	38	67	5	13	18	29	43	72	3	2	5	79	111	190	2	46	48	81	157	238
2	9	20	29	27	36	63	8	17	25	36	24	60	5	4	9	85	101	186	2	54	56	87	155	242
3	8	9	17	23	35	58	12	11	23	22	32	54	6	5	11	71	92	163	5	45	50	76	137	213
4	13	17	30	23	28	51	16	14	30	26	33	59	5	8	13	83	100	183	9	47	56	92	147	239
1925	3	11	14	20	27	47	12	15	27	21	30	51	6	7	13	62	90	152	24	60	84	86	150	236
6	11	9	20	23	20	43	22	17	39	38	25	63	2	3	5	96	74	170	38	43	81	134	117	251
7	13	15	28	22	23	45	13	13	26	20	32	52	5	4	9	73	87	160	54	61	115	127	148	275
8	10	15	25	20	16	36	12	11	23	29	31	60	4	3	7	75	76	151	47	54	101	122	130	252
9	16	15	31	18	21	39	10	10	20	12	26	38	4	1	5	60	73	133	31	73	104	91	146	237
1930	10	9	19	19	13	32	12	8	20	20	26	46	4	1	5	65	57	122	49	55	104	114	112	226
1	7	11	18	14	9	23	9	9	18	15	17	32	4	7	11	49	53	102	50	52	102	99	105	204
2	11	10	21	11	10	21	8	6	14	26	26	52	1	3	4	57	55	112	36	37	73	93	92	185
3	6	12	18	13	11	24	6	4	10	20	17	37	2	3	5	47	47	94	35	46	81	82	93	175
4	9	7	16	17	11	28	6	4	10	12	13	25	-	2	2	44	37	81	45	43	88	89	80	169
1935	12	10	22	12	18	30	2	1	3	11	13	24	3	-	3	40	42	82	34	41	75	74	83	157

Jahrgang	ANZAHL DER EINGESIEDELTEN:																							
	aus Berlin (14 Transporte; am 18, 25, 30 X u. 2 XI 1941)			aus anderen Städten des Altreiches*)			aus Wien (5 Transporte: am 16, 24, 28, 29 X u. 3 XI 1941)			aus Prag (5 Transporte: am 19, 22, 27 X u. 1, 3 XI 1941)			aus Luxemburg (1 Transport: am 18 X 1941)			Zusammen			aus Leslau und Umgebung**)			Insgesamt		
	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.	M.	F.	Z.
1936	5	8	13	9	7	16	2	2	4	9	10	19	-	2	2	25	29	54	39	31	70	64	60	124
7	7	9	16	8	10	18	3	2	5	22	8	30	-	1	1	40	30	70	28	39	67	68	69	137
8	11	4	15	11	13	24	4	-	4	17	11	28	1	1	2	44	29	73	19	35	54	63	64	127
9	4	2	6	3	12	15	1	1	2	9	3	12	-	2	2	17	20	37	30	31	61	47	51	98
1940	1	7	8	8	12	20	1	1	2	3	1	4	-	2	2	13	23	36	13	19	32	26	42	54
1	2	3	5	5	8	13	1	2	3	-	2	2	-	-	-	8	15	23	21	10	31	29	25	68
Zusammen	1587	2467	4054	2167	3222	5389	1733	3266	4999	2546	2453	4999	230	282	512	8263	11690	19953	966	2216	3082	9129	13906	23035

Herkunft	Transport	Zeitpunkt der ankunft 1941	Männer	Frauen	Zusammen
Frankfurt/M	1 Transport	22. X.	460	726	1186
Köln	2 „	23. u. 31. X.	795	1219	2014
Emden	1 „	25. X.	41	81	122
Hamburg	1 „	26. X.	417	646	1063
Düsseldorf	Zusammen mit den 2. Transp. Aus Berlin II	28. X.	454	550	1004
Zusammen	2 Transp.	X	2167	3222	5389

Herkunft	Männer	Frauen	Zusammen
Leslau	268	669	937
Lubraniec	232	530	762
Chodecz	74	242	316
Brześć Kuj.	109	290	399
Kowal	183	485	668
Zusammen	866	2216	3082

* Spezieliezerung der Eingesiedelten aus anderen Städten des Altreiches nach Herkunft

** Spezieliezerung der Eingesiedelten aus Leslau und Umgebung (3 Transport) nach Herkunft

Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi, Przełożony Starszeństwa Źydów w Getcie Łódzkim, sygn. 8637.

Wykaz fotografii

Fot. 1. Obelisk upamiętniający ofiary wrocławskiego getta przed Zespołem Szkół Budowlanych we Wrocławku (fot. A. Baranowska, maj 2003)	3
Fot. 2. Wrocławek – płonąca synagoga przy ulicy Żabiej, wrzesień 1939 r., fot. n.n., zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Wrocławku	69
Fot. 3. Wrocławek – ulica 3 Maja, Żydzi wrocławscy z naszytymi na plecach żółtymi trójkątami, fot. n.n., zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej	74
Fot. 4. Stary Żyd w getcie, ok. 1940 roku, fot. n.n., zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Wrocławku, nr 2561	81
Fot. 5. Żydzi w getcie wrocławskim, fot. n.n., zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Wrocławku	82
Fot. 6. Żydowski szewc przy pracy w getcie wrocławskim, fot. n.n., zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Wrocławku	87
Fot. 7. Żydzi przy pracy w getcie, ok. 1940, fot. n.n., zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Wrocławku, nr 2562	88
Fot. 8. Żydzi na terenie getta, 1941, fot. n.n., zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Wrocławku	90
Fot. 9. Płonące getto, 1942, fot. n.n., zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej	101
Fot. 10. Ludność żydowska przy pracy, ok. 1940, fot. n.n., zbiory Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Wrocławku	103

Wykaz tabel i map

Tabela 1. Rozmieszczenie ludności żydowskiej w Polsce w latach 1921 i 1931	13
Tabela 2. Wzrost ludności miasta Włocławka 1921–1939	16
Tabela 3. Majątek Gminy żydowskiej we Włocławku w 1939 roku	30
Tabela 4. Liczba czynnych zakładów przemysłowych we Włocławku w 1920 roku	34
Tabela 5. Stan żydowskich cechów rzemieślniczych we Włocławku w latach 1930 i 1932	38
Tabela 6. Stosunki narodowościowe w Kraju Warty do roku 1939 (dane w tysiącach)	64
Tabela 7. Zestawienie zgonów Żydów z lat 1940–1942	94
Mapa 1. Podział Administracyjny Kraju Warty	63